

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ

№1(1) 2017

*“Türk dünyası gənc tədqiqatçıları
dərəcəsi”nin Araşdırmaları*

1

Bakı - 2017

Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 12 may 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 9).

*Redaksiya heyəti:
(əlifba sırası ilə)*

- t.ü.f.d. Arzu MƏMMƏDOVA - Dünya azərbaycanlıları tarixi demoqrafiya ETL
- t.ü.f.d. Aynur HÜSEYNOVA - Qafqaz tarixi kafedrası
- t.ü.f.d. Bəymirzə ŞABIYEV - Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
- t.ü.f.d. Elvira LƏTİFOVA - Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrası
- t.ü.f.d. Kəmalə NƏCƏFOVA - Azərbaycan tarixi (hümanitar fakültələr üzrə) kafedrası
- t.ü.f.d. Kərəm MƏMMƏDOV - Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası
- t.ü.f.d. Qismət DAVUDOV - Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası
- t.ü.f.d. Rövşən HƏTƏMOV - Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası
- t.ü.f.d. Sevinc QASIMOVA - Mənbəşünaslıq, Tarixşünaslıq və metodika kafedrası
- t.ü.f.d. Sevinc RUİNTƏN - Türk xalqları tarixi kafedrası
- t.ü.f.d. Səidə QULİYEVA - Türk xalqları tarixi kafedrası

İngilis dilində məqalələr üzrə məsul

Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ - Türk xalqları tarixi kafedrası

MÜNDƏRİCAT

<i>Osmanlının paytaxtları -</i> Aişə HƏSƏNOVA (Bakı Dövlət Universiteti, IV kurs tələbəsi)	5
<i>Northern Azerbaijan during the World War the First -</i> Ayan KARIMOVA (Baku State University, 2 nd year student)	19
<i>Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid şəxsiyyəti haqqında –</i> Lalə ƏSGƏROVA (Bakı Dövlət Universiteti, II kurs tələbəsi)	28
<i>Qədim türklərin ictimai həyatında ibtidai dinlərin yeri -</i> Fəridə ALLAHVERDİYEVA (Bakı Dövlət Universiteti, magistrant)	37
<i>The military-political presence of the U.S and Russia in the post-soviet Southern Caucasus region: national interests or a competition -</i> Guljannat HUSEYNLİ (Baku State University, senior B.A student)	50
<i>SSRİ-nin dağılması və postsovet Mərkəzi Asiya regionunun dünya dövlətlərinin maraqları sistemə daxil olması -</i> Polad RZAYEV (Bakı Dövlət Universiteti, magistrant)	62
<i>Azərbaycanın epigrafiq abidələrində türk simvolları -</i> Sədulla NURİYEV (Bakı Dövlət Universiteti, III kurs tələbəsi)	77
<i>1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsi ərafəsində Osmanlı dövlətinin vəziyyəti: Rusiya və Avropa dövlətlərinin mövqeyi baxımından -</i> Ülviyyə HƏSƏNOVA (Bakı Dövlət Universiteti, magistrant)	89
<i>Səfəvi dövlətində maarif (XVI-XVII əsrlər) -</i> Fizulu Ramazanov (Bakı Dövlət Universiteti, SABAH qrupu IV kurs tələbəsi)	100

Redaksiyadan

Hazırkı jurnal Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi “Türk xalqları tarixi” kafedrasının nəzdində fəaliyyət göstərən “Türk dünyası gənc tədqiqatçılar” dərnəyinin jurnalı olaraq nəşr edilir. 2017-ci ildə ilk sayı çap olunur. Türk xalqları tarixi kafedrasının 25 illik yubileyi münasibətilə çap olunması qərara alınıb. İldə 1 sayı nəşr olunacaq, kafedranın və fakültə Elmi Şurasının qərarları ilə çapa məsləhət görülcək. Yalnız tələbələrin məqalələrinin nəşri nəzərdə tutulur. Məqalələr 4 dildə qəbul ediləcəklər: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində.

Uğurlu başlanğıclar hər birimizə!

Aişə HƏSƏNOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Tarix fakültəsi, IV kurs tələbəsi
E-mail: aishesenenova517@gmail.com

OSMANLININ PAYTAXTLARI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Səidə QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Osmanlı, Bursa, Ədirnə, İstanbul

Ключевые слова: Османлы, Бурса, Адирне, Стамбул

Key words: Ottoman, Bursa, Edirne, İstanbul

Osmanlının paytaxtları bəylik, dövlət və imperiya xüsusiyyətlərini ardıcıl proses kimi izləməyə imkan verir. Mövzunun Azərbaycanda tədqiqata cəlb edilməməsi bu sahədə araşdırmaların əhəmiyyətini göstərir. Məqalədə Söyüd, Biləcik, Bursa, Ədirnə və İstanbul şəhərlərinin siyasi, iqtisadi, inzibati əhəmiyyəti Türkiyə Cümhuriyyətinin tədqiqatçılarının əsərləri əsasında araşdırılır, həmçinin şəhərlərin müasir dövrə qədər qorunan abidələri haqqında da məlumat verilir.

Ümumtürk tarixində türk imperiyalarından sonuncusu, dünyada ən uzunömürlüsü və böyük əraziyə malik zəngin özəlliyi olan dövlət Osmanlı dövlətidir. Dünyada türklüyün möhtəşəm yüksəlişi və təkrarsız, qürurduyulası tarixi qəhrəmanlıqları ilə bağlı məqamlar çoxdur. Bu baxımdan türk tarixinin Osmanlı dövrü türklüyün böyük fəxarətinə, qan yaddaşına çevrilmişdir.

Osmanlı tarixinin Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmayan mövzularından biri dövlətin siyasi-inzibati mərkəzləri barədə mövzulardır. Bəylik, dövlət və imperiya xüsusiyyətlərinə uyğun bu mərkəzlər bu gün də Türkiyə Cümhuriyyətinin əhəmiyyətli şəhərləridir. Osmanlının paytaxtları olmuş həmin şəhərlərin dövrlərə görə əhəmiyyəti, Osmanlı tərəfindən fəthi Türkiyə Cümhuriyyəti tədqiqatçılarının əsərləri əsasında araşdırılmışdır.

Bəyliyin qurulması. Osmanlı imperiyasını yaradan və ona öz adını verən Osman qazi Oğuz türklərinin Qayı boyundan idi. Oğuz türkləri Oğuz xanın 6 oğlundan törənmiş 24 boydan ibarət idi. Qayı, oğuzların Bozaklar qolundan olan Gün xanın böyük oğlunun adı idi. Osmanlıların Qayı boyuna mənsub olmasını Paul Vitterk öz əsəri "Osmanlı imperatorluğunun doğuşu"nda təkzib etmişdir [20, s.99]. Fuad Köprülü bunu qəbul etməmişdir. Fahriyə Avıq "Orxan bəyin hökmdar olduğu tarix və ilk sikkəsi" məqaləsi ilə bunun yalnız olduğunu sübut etmişdir. Sikkənin altındakı damğanı göstərmiş və bu damğa qayı damğası idi [20, s.99].

Orta Asiyada moңqol əsarəti başladıqdan sonra türkmən tayfaları Anadoluya doğru axışmağa başlamışdılar. Bu tayfalar içərisində Gündüz Alp və onun oğlu Ərtoğrulun başçılıq etdiyi Qayı boyundan kiçik bir qəbilə var idi. 1231-ci ildə Ərtoğrul Qazi başçılıq etdiyi qəbiləni Əhləd bölgəsində Ankara sərhədlərinə gətirmiş, burada məskunlaşmaq üçün Səlcuq sultanlığından Söyüd adlı qəsəbəni, Domanıç yaylağını almışdır.

Osmanlı qaynaqları Ərtoğrulun 1281 və ya 1288-ci ildə vəfat etdiyini yazırlar [20, s.103]. Qəbri də Söyüddədir. Ərtoğrul Qazi öldükdən sonra onun yerinə oğlanları Sarı Batı Sabçı və Osman Qazi keçmişdilər. Onlar ən çox qazilik və türkcülük ideologiyasını əsas götürərək digər tayfaları da ətrafına toplamışdılar.

Osmanlı dövlətinin quruluş və inkişafında qəza önəmli bir faktordur. Qəza-hər cür cəhd və fədakarlığı olan dini bir vəzifə idi.

Bəzi qeydlərə görə atasından sonra Söyüdü özünə iqta edildi-yinə dair səlcuq hökmdarı Qiyasəddin Məsud tərəfindən 1284-cü ildə Osman bəyə bir fərman göndərilmiş və 1289-cu ildə İnönü və Eskişəhərin ilhaqı ilə əlindəki yerlərə ucbəyi təyin olduğu bildirilmişdir. Bununla, demək olar ki, tayfa bəyliyi uc bəyliyinə çevrilir. 1288-ci ildə Qarachisar döyüşü osmanlıların qələbəsi ilə başa çatmış və qalalar alınmışdır. Bu fəthdən sonra Osmanlı dövləti uc bəyliyindən sancaq bəyliyinə çevrilmişdi. Lakin dövlətin yaranma ili müasir düşüncələrə görə 1302-ci il Bafeus (Qoyunhisar) döyüşündən sonra götürülür.

Bizans imperatorluğuna qarşı mübarizədə qalib gələn Osmanın, Fakumersə görə, şöhrəti bütün Kastamonu bölgəsinə qədər yayılmış və qazilər onun bayrağı altında birləşmişlər.

XV əsrin sonlarında tarixçi Neşri, Osmanın bəyliyi və müstəqilliyini haqlı olaraq 1302-ci il Bafeus döyüşünə bağlayır. 27 iyul 1302-ci il tarixi Osmanlı dövlətinin qəti quruluş tarixi olaraq qəbul edilir [10, s.45].

Dövlətin yaranması. Söyüd və Biləcik. Osman bəy 1299-cu ildə Biləcik və Yarhisar qalalarını almış və uc bəyliyi mərkəzini buraya köçürmüşdü. Artıq Osman bəy Söyüd və Biləciyi özünə paytaxt etdi və 1299-da Osmanlı dövlətini yaratdı.

Biləcik Bursa, Eskişəhər, İstanbul, İzmit, Sakarya bölgələrinə yaxın olmaqla öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Biləcikdə tarixi memarlıq binaları, türbələr vardır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) Şeyx Ədəbalı türbəsi, 2) Ərtoğrul Qazi türbəsi, 3) Tarixi zəncirli qaya, 4) Saat qalası, 5) Bələdiyyə binası, 6) Biləcik muzeyi və s.

Şeyx Ədəbalı Osmanlı dövlətinin böyük din xadimi və şeyxi olub. 1326-cı ildə Biləcikdə vəfat etmiş və orada dəfn edilmişdir. Orxan Qazinin müəllimi və qaynatası olmuşdur.

Ərtoğrul Qazi türbəsi-Biləciyin Söyüd elində olan türbə, ilk olaraq Osman Qazi tərəfindən açıq məzar olaraq düzəldirilmiş, daha sonra I Mehmet tərəfindən türbə halına gətirilmişdir. Hər il sentyabr ayının 2-ci həftəsinin sonunda Ərtoğrul Qazini yad etmə şənlikləri təşkil edilir və ənənə 7 əsrdir davam etməkdədir.

Saat qalası – II Əbdülhəmidin dövründə 1907-ci ildə Musa Kazım bəy tərəfindən tikdirilmişdir.

Bələdiyyə binası – II Əbdülhəmidin vaxtında Rüşdiyyə məktəbi olaraq inşa edilib, 2005-ci ildə bələdiyyə binasına çevrilmişdir.

Biləcik muzeyi – Cümhuriyyətin ilk illərində həbsxana kimi fəaliyyət göstərən bina sonra muzeyə çevrilmiş, burada arxeoloji və etnoqrafik əsərlər vasitəsilə Osmanlı mədəniyyəti təbliğ olunur.

Biləcikdə Şeyx Ədəbalı Universiteti tərəfindən 11-12 sentyabr 2014-cü ildə Söyüddə “Mərvdən Söyüdə türk tarixi, mədəniyyəti”

beynəlxalq simpoziumu keçirilmişdir və burda Söyüdün mədəniyyət nümunələri nümayiş etdirilmişdir [3].

Bursa. Osman Qazi 1302-ci il Qoyunhisar döyüşündə Bizansa qalib gəldikdən sonra onun əsas məqsədlərindən biri Bursanı ələ keçirmək və onu dövlətin paytaxtına çevirmək idi. Bu şəhərin müdafiəsinə 1303-cü il Dimboz savaşı ilə başlanmış və 1326-cı ildə Bursa fəth edilmişdir.

1303-cü ildən sonra Bursa və İznik mühasirəyə alınmışdı. Bursanın mühasirəsi tam 23 il çəkmişdi. Bu illərdə Bursa valiliyi yoxsulluqdan, aclıqdan əziyyət çəkirdi.

1315-ci ildən etibarən Bursa tam olaraq mühasirəyə alınmış və bura yaxın daha 2 qala tikdirilərək mühasirə gücləndirilmişdi. Bu qalalardan Kaplıca tərəfdəkinə Osman bəyin qardaşı oğlu Ağtimur, dağ tərəfdəki qalaya isə qardaşının köməkçisi Balabancık təyin edilmişdilər.

1326-cı ildə böyük bir ordu ilə Bursa üzərinə yeriyən Orxan bəy təcrübəli komandanları Kösə Mihal, Turqut Alp, Şeyx Mahmud və Ahi Həsən ilə görüşərək şəhərin cənubundakı Bursanın açarı olan Atrakos (Orxaneli) qalasını tutduqdan sonra Bursa önünə gələrək Pınarbaşı deyilən yerdə qərargahını qurmuş və qalanı mühasirəyə almışdır. Qalanı qurtarmaqdan və yardım gəlməkdən ümidini kəsmiş olan qala bəyi, Qazi Mihal bəy vasitəsilə və bəzi şərtlərlə Bursanı təslim edəcəyini bildirmiş və nəhayət, 6 aprel 1326-cı il tarixində Bursa türklərə tabe edilmişdir. Bursa valisi 30 min qızıl verərək qaladan ayrılaraq Bizansa getmişdi [17, s.22].

Bursa 1326-cı ildə zəbt edildikdən sonra bəyliyin mərkəzi bura elan edilmiş və burda yeni binalar, məscidlər salınmış, 1327-ci ildə ilk Osmanlı pulu burda kəşilmişdir. Bursa, Bəysancağı adı ilə Orxanın oğullarından biri olan Murad bəyə verilmişdir.

Engin Özəndesə görə, Bursa 1335-ci ildə Osmanlının paytaxtı olmuşdu [17, s.21-22]. Ərəb səyyahı İbn Bəttutanın söylədiklərindən məlum olur ki, Bursa gözəl bazarları və geniş küçələri olan böyük, önəmli bir şəhər idi. Hər yandan baxça və axar sularla əhatəli idi. O,

burada bir zaviyə olduğunu da qeyd etmişdir. O həmçinin Osman Qazinin də qəbrinin burda olduğunu bildirmişdir [6, s.38-40]

Orxan bəyin Bursada tikdirdiyi məscid, mədrəsə, imarət, hama bu günə qədər şəhərin ən canlı mərkəzi olaraq qalmışdır. 1340-cı ildə Bursada Orxan Qazi məscidi tikilmişdir.

Bursa şəhəri qala və kənar məhəllələrdən ibarətdir. Bursanın uzunluğu 4km, eni 1km-dir. Uludağ Olimpusun qollarından birinin yamacındadır. Kənar məhəllələr sağa, sola yayılmışdır.

1399-cu ildə İldırım Bəyazid, su müalicəsinə çox önəm verilən Bursa xəstəxanasını tikdirmişdi.

Bursa üslubu formalaşmışdı və 1399-cu ildə I Bəyazidin göstərişi ilə Əli Neccar tərəfindən Bursa Ulu məscidi tikilmişdir. 12 böyük minarə və 20 qübbədən ibarət bəyaz rəngli bir məsciddir.

1402-ci ildə şəhərə girən Teymur ordusu mədrəsə, məscid kimi binalara zərər vermiş və şəhəri yandırmışdı [17, s.21].

Yaşıl məscid-Çələbi Sultan Mehmed tərəfindən 1419-cu ildə Hacı Avaz paşaya tikdirildi. Ön üzü, pəncərələri, qapısı, kitabəsi mərmər işləməsinin ən gözəl nümunələrindəndir.

Muradiyyə məscidi – II Murad tərəfindən 1426-1428-ci illərdə tikdirilmiş və özündə Bursa üslubunu formalaşdırmışdır. 1855-ci ildə zəlzələ nəticəsində məscidin qübbələri və minarəsi dağılmışdı. 1902-ci ildə yenidən bərpa edilmiş və bərpa rokoko üslubunda idi. Digər bir məscid Əmir Sultan məscididir.

Bursada ticarət də inkişaf etmişdi. Uzun bazar, Bitbazarı, Tavuk bazarı, Pirinç hanı, Tuz hanı Bursada ticarətin ən önəmli yerləri idi.

Bursada Bursa və Cumalıkızık 2014-cü ildə UNESKO-nun dünya mədəni irs siyahısına daxil olmuşdur. Bursa və ona aid Cumalıkızık vəqf torpaqları Osmanlının bəylikdən dövlətə çevrilməsində əhəmiyyətli xidmətləri olan şəhər idi [4].

Ədirnə. 1361-ci ildən İstanbulun fəthinə qədər Osmanlı imperatorluğunun paytaxtı olan Ədirnə çox mühüm önəmli bir siyasi və ticarət mərkəzi idi. Həm coğrafi, həm də strateji-siyasi baxımdan Ədirnə (əvvəli adı Andrionopol) Osmanlı dövlətinin ən önəmli şəhərlərindən biri idi. Bu şəhər Bolqarıstan, Yunanıstan ilə sərhəd olub

İstanbul və Anadolunu və bütün Yaxın Şərqi Avropa ilə əlaqələndirməkdədir.

Osmanlıların Balkanlarda fəth etdikləri ilk ərazilər Gelibolu və Dimetoka olub. Bununla da, onlar Balkanlarda irəliləməyə başlamışdılar.

Ədirnənin nə vaxt alınmağı haqqında çoxlu fikir ayrılıqları vardır. Bəzi tarixçilər Ədirnənin 1361, 1362, 1363, hətta 1371-ci il Çirmən döyüşündən sonra alındığına dair iddialar irəli sürürlər. Son dəfə bu mövzu A.Burmova və İ.H.Uzunçarşılı tərəfindən araşdırılmışdır. Halil İnalçiq Burmova istinad edərək yazır ki, Ədirnə Çirmən müharibəsindən (26 sentyabr 1371-ci il) dərhal sonra, yəni 1371-ci ilin sentyabrında və ya oktyabrın əvvəllərində fəth edilmişdir [7, s.137-159].

İ.H.Uzunçarşılı da Ədirnənin fəthi tarixini 1363 və 1364-cü illərdə olduğunu göstərmişdir. Həqiqətdə isə Ədirnə 1361-ci ildə şahzadə Murad və lələsi Şahin tərəfindən fəth edilmişdir [15, s.65].

Murad və Lələ Şahin Çorluhisarı aldıqdan sonra, İstanbul-Ədirnə yolu üzərində başlıca qalalar üzərinə yönəlmişdilər. Əsl məqsəd Adrionopol idi. Osmanlı komandanı Ədirnə üzərinə hücum edərək arxadan zərbə almadan və İstanbuldan gələ biləcək qoşunun qarşısını almaq üçün bu qalaları ələ keçirmək mütləq idi. Onlar 1361-ci ildə Ədirnəni aldılar. I Murad bu fəthi şahzadəliyi dövründə bacarmışdır. Bununla bərabər şəhərin adı Osmanlı dönəmində başlanğıcda "Ədirnə", daha sonralar isə "Ədirnə" olaraq dəyişmişdir. Ədirnənin fəthi ilə bərabər inşasına başlanan Ədirnə sarayı 1365-ci ildə tamamlanmış, dövlət idarə mərkəzi və paytaxt da Bursadan Ədirnəyə köçürülmüş və 1453-cü ilə qədər Osmanlı dövlətinin paytaxtı olmuşdur.

Ədirnənin qəti sürətdə dövlət mərkəzi olması Çələbi Mehmed və oğlu II Murad bəy zamanlarıdır.

Sultan II Muradın dövründə şəhər bir az da böyümüşdü. Sultan Ədirnə və ətrafını inşa və bərpa etdirmişdi. Uzunkörpü və qəsəbəsi, Muradiyyə məscidi, 3 Şərəfəli məscid bu dövrdə tikilmişdir [16, s.74].

Ədirnə şəhəri, həmçinin memarlıq abidələri ilə zəngin olmuşdur. Ədirnədəki türk dövrünün ilk tikililərindən biri İldırım Bəyazid məscididir (1397-1400). Xaç planlı köhnə bir Bizans kilsəsinin yalnızca təməli saxlanılaraq onun əsasında yeni bir məscid binası inşa edilmişdi.

Muradiyyə məscidi-1436-cı ildə sultan II Muradın tikdirdiyi bu məscid ən gözəllərindən biri idi. Məscid görkəmli minbəri ilə diqqəti çəkmişdir.

Üç Şərəfəli məscid - 1438-1447-ci illərdə Sultan II Murad tərəfindən tikdirilən məscid, Sultan Bəyazid Külliyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ədirnədəki Səlimiyyə məscidi və külliyyəsi 2011-ci ildə UNESCO ümumdünya irs siyahısına daxil edilmişdir. Texniki mükəmməlliyi, ölçüləri, estetik dəyərləri ilə Osmanlı memarlığının və insan dühasının şedevri hesab olunur. Memar Sinanın "ustalıq əsərim" deyə adlandırdığı Səlimiyyə məscidi bu şəhərin tacıdır. II Səlim tərəfindən 1569-1575-ci illər arasında inşa etdirilən məscid, öncə bir-birinə bərabər üçer şərəfəli dörd minarəsi ilə gözə çarpır [1; 4].

Ədirnə sarayı - I Murad tərəfindən tikdirilmişdir. Memarlıq quruluşu ilə diqqəti çəkir.

Ədirnə şəhəri körpülərlə də diqqəti cəlb edir. Saray körpüsü, Meriç körpüsü, Bəyazid körpüsü ən önəmli körrpülərdir.

Rüstəm paşa karvansarası Qanuni Sultan Süleymanın tanınmış sədrəzəmi Rüstəm paşa tərəfindən Memar Sinana tikdirilmişdi.

Müasir dövrdə Ədirnə Türkiyənin ən önəmli şəhərlərindən biridir. Burada Trakya Universiteti, bir neçə litsey, mədəniyyət mərkəzləri yerləşir [2].

İstanbul. Mühüm geostrateji mərkəz olan Konstantinopol türklərin tutmaq istədiyi əsas şəhər olub. Bura hücum edən ilk türk dövləti Avar xanlığı olub. Sonralar isə şəhəri tutmaq və onu Osmanlı dövlətinin paytaxtına çevirmək çox sultanın arzusu idi. Lakin onu 1453-cü ildə fəth edən II Mehmet Sultan olmuşdur. Məhz bu fəthinə görə o, "Fateh" titulu qazanmışdır.

Orxan Qazi hakimiyət başına keçdikdən sonra ən böyük arzularından biri böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Konstantinopolu tutmaq idi. Çünki bu şəhər əlverişli strateji coğrafi mövqeyi, dünya ticarət yollarının üstündə yerləşməsi ilə diqqəti cəlb edirdi. 1331-ci ildə Nikeya, 1337-ci ildə Nikomediyanın tutulması ilə Osmanlı sərhədləri artıq Konstantinopola qədər genişləndi. Lakin Orxan Qazi arzusunu gerçəkləşdirə bilməmişdi [13, s.340-342].

1361-ci ildə Ədirnənin fəthi ilə Osmanlılar artıq Rumelidə gücləndilər və Konstantinopola daha da yaxınlaşmışdılar. 1391 və 1394-cü illərdə İldırım Bəyazid Konstantinopolu mühasirəyə alsada da, tam olaraq istəyini gerçəkləşdirə bilməmişdi [8, s.113]. Son mühasirə 1400-cü ildə başlamış və 1402-ci ildə Teymur xanın Osmanlı torpaqlarına girməsi ilə nəticəsiz başa çatmışdı [9, s.22].

1422-ci ildə II Murad Konstantinopolu mühasirəyə almışdı. 4 aya qədər sürən bu mühasirədə hər cür döyüş və texniki imkanlardan istifadə olunmuşdu. Lakin Bizans Anadoluda Osmanlıya qarşı ittifaq qurduğuna görə, bu mühasirəni də dayandıрмаğa məcbur olmuşdular.

Uşaqlığından etibarən dövrün ən böyük alimlərindən mənəvi tərbiyə alaraq dini və milli mədəniyyət və cahangirlik təsiri altında böyüdülmüş şahzadə Mehmet, İstanbulu fəth etmək istəyirdi. Bu səbəblə 19 yaşında ikən 1451-ci ildə 2-ci dəfə taxta çıxar-çıxmaz bu böyük arzusunu gerçəkləşdirməyə çalışmışdı.

Hələ taxta çıxmazdan öncə eşitdiyini Hz.Peyğəmbərin bu sözlərini həmişə xatırlayırdı: "Konstantinopol hökmən fəth ediləcəkdir. Bu fəthi həyata keçirəcək hökmdar nə gözəl hökmdar və onun əsgərləri nə gözəl əsgərlərdir" [14, s.41].

Nədən İstanbul bu qədər önəmli idi, nə üçün bütün sultanlar Konstantinopolu özlərinin paytaxtına çevirməyə cəhd edirdilər? Bunun bir çox səbəbləri var idi:

1) Konstantinopol boğazı və Bizans, Osmanlı torpaqlarından Anadolu və Rumelini birləşdirməkdə bir əngəl idi. Konstantinopolun ələ keçirilməsi 2 yerə ayrılan Osmanlı imperatorluğunu birləşdirirdi.

2) Dünya ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək əsas məqsədlərdən biri idi. Konstantinopol da əlverişli ticarət yolları üzərində yerləşirdi.

3) Bizans imperiyasına son qoymaq və yeganə imperatorluq yaratmaq istəyi.

4) İslamı dünyaya yaymaq, qəza vəzifəsini həyata keçirmək, müsəlmanlara himayəçi olmaq və onları xristianların əlindən xilas etmək vəzifəsi.

Sultan Mehmet fəthdən əvvəl ilk olaraq planını verdiyi Rumeli qalasının tikintisini əmr etmişdi.

1452-1453-cü ilin qışı Ədirnədə mühasirə hazırlıqları başlamışdı. Sultan əlinə İstanbul xəritəsini alaraq şəhərin ətrafındakı mövqelərin şəkillərini çəkib topları və mühasirə alətlərini haraya qoyması lazım olduğunu göstərdiyi kimi, lağım atılacaq məhəllələri də xəritə üzərində işarə edirdi, xəndəklərin qazılma forması, nərdivanların hansı tərəfə qoyulması planlarını göstərir və gecə-gündüz bu düşüncə və planlarla məşğul olmuşdu.

Osmanlı ordusu 1453-cü ilin fevral ayında bütün hazırlıqlarını tamamlayaraq ağır topçu qrupu ilə Ədirnədən yola çıxmışdı. 5 apreldə İstanbul tərəfə gəlmişdi. Topqarıdan Ədirnəqarıya qədər olan mərkəzdə Sultan və sədrəzəm Çandarlı Xəlil paşa, Yaldızqarıdan Topqarıya qədər uzanan sağ cinahda Anadolu bəylərbəyi İshaq paşa və Mahmud paşa, Ədirnəqarıdan Xaliçə qədər uzanan sol cinahda Rumeli bəylərbəyi Qaraca paşanın qoşunları yerləşmişdi. Vəzir Mahmud paşanı sultan Mehmet Bizans imperatoru XI Konstantinin yanına göndərüb sülh təklif etmişdi. Lakin təklif rədd edildiyindən 6 aprel cümə günü İstanbula hücum başlanmışdı [15, s.70].

12-17 aprel aralarında gedən döyüşlərdə Osmanlı piyada qoşunlarının İstanbul divarlarına yaxınlaşma cəhdləri heç bir nəticə verməmişdi.

Şəhər Xaliç və Mərmərə tərəfdən güclü atəşə tutuldu. Konstantinopol çıxılmaz vəziyyətdə idi. Mayın 23-də Sultan Mehmet imperatorun yanına elçi göndərərək təslim olmalarını tələb etmişdi. Bizans imperatoru xristianların köməyinə ümid edərək elçilərin tələblərinə

cavab olaraq bildirmişdi: "Sultan Mehmet şəhərin təslimini deyil, ancaq vergi istəyə bilər" [13, s.367-368].

Sultan Mehmed döyüşün gedişində əsaslı dönüş yaratmaq üçün qəti addımlar atmışdı. Gəmiləri quru yolla Xaliçə keçirmişdi.

29 may 1453-cü ildə Sultan Mehmet sübh namazından sonra "Allah, Allah!" nidaları altında "Ya cənnət, ya İstanbul" deyərək hücumu keçmiş və Konstantinopol türk qoşunları tərəfindən alınmışdı. 54 gün davam edən və 18 aprel, 6, 12, 29 mayda edilən 4 böyük hücumdan sonra Şərqi Roma imperatorluğunun 1125 illik paytaxtı olan Konstantinopol fəth edilmişdi. Sultan Mehmet möhtəşəm bir ordu ilə Topqarıdan İstanbula girmiş və xalq onları gül-çiçəklə qarşılamışdı [20, s. 489-490].

Konstantinopolun adı dəyişilərək İstanbul oldu və o, Osmanlı imperatorluğunun paytaxtına çevrildi. İlbər Ortaylıya görə, 1453-cü ildən öncə də rumlar şəhərə "İstimboli", türklər isə "Stanpol" deyirdi. Stanpol rumca 2 kəlimənin birləşməsindən yaranmışdır. Sözüün kökü "şəhərə" demək olan "stan" və "şəhər" mənasında olan "polis" kəlmələrinin birləşməsindən yarandığını qeyd edirlər və mənası "şəhərə doğru" deməkdir.

Osmanlı imperatorluğu zamanı şəhər "Konstantiniyyə", "Stanpolis", "Dersaadet", "Asistane", "Darülhilafe" olaraq adlandırılmış və Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra "İstanbul" olaraq qəbul edildi [5]. İstanbulun fəthi Osmanlıları həqiqətən 2 qitənin sultanı və 2 dənizin xaqanı etdi. Sultan Mehmet Qara və Egey dənizlərinin, Rumeli və Anadolu bölgələrinin sahibi oldu.

İstanbul Fateh Sultan Mehmedin başlıca şəhəri oldu. Sarayların, məscidlərin, mədrəsələrin, bazarların ən böyüyü İstanbulda inşa edildi.

Sultan Mehmet ilk öncə 1459-cu ildə şəhərin daha sonra Bəyazid deyiləcək səmtində bir saray tikdirmişdi. Bu "Eskisaray" adlanırdı. Daha sonra Topqarı sarayı tikilmişdir. Saray XIX əsrdən etibarən Topqarı adlandırılmağa başlanmışdır. 1923-cü ildə Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra, 1 aprel 1924-cü ildə verilmiş hökumət fərmanı ilə saray imperiya dövrü muzeyi elan edilmişdir. Osmanlı im-

peratorluğunun ən gözəl nümunələrini özündə birləşdirən sarayda çini, geyim, odlu silah, zireh, qalxan, Osmanlı miniatürləri, İslam əlyazmaları nümayiş olunur. 1985-ci ildən "İstanbulun tarixi ərazisinin" tərkibində UNESCO Ümumdünya irsi siyahısına daxil olan saray "Osmanlı dövrü saraylarının ən yaxşı nümunələrindən biri kimi" təsvir edilir [4].

İstanbulda digər məşhur memarlıq abidəsi Sultan Əhməd məscididir. 1609-1616-cı illərdə Sultan I Əhmədin əmrinə əsasən İstanbuldakı tarixi yarımada memar Sədəfkar Ağanın rəhbərliyi ilə inşa edilmişdir. Bu məscid də 1985-ci ildə UNESCO Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmişdir [4].

İstanbul islam mədəniyyətinin beşiyinə çevrilmişdir. Şəhərdə çoxlu məscidlər, mədrəsələr tikilmişdir: Sultan Fatih məscidi, İstanbul Davud paşa məscidi, II Bəyazidin tikdirdiyi Bəyazid məscidi (inşasına 1501-ci ildə başlanmış və 1505-ci ildə sona çatdırılmışdır. Memarı Yukubaş bin Sultandır), İstanbul şahzadə məscidi (1544), İstanbul Ədirnəqapı Mihriman Sultan məscidi (1562-1565), İstanbul Süleymaniyyə məscidi (1550-1557) İstanbulun memarlıq incilərindəndir [12, s.257].

Fatihin İstanbulda ilk mədrəsəni 1458-1459-cu illərdə inşa etdirmişdi. Ticarət üçün bazarlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstanbul Eski Bedesten bazarı xüsusi maraq doğurur. Fatih dövründə İstanbulda 5 böyük hamam tikdirilmişdir. Ən diqqətə layiqi Sinan xocanın memarlıq etdiyi İstanbul Haseki Hürrem Sultan hamamıdır.

Beləliklə, dünyanın ən gözəl şəhərlərindən olan İstanbul öz coğrafi-strateji mövqeyi, əlverişli iqlimi, turizm bölgələri, tarixi yerləri, muzeyləri, məscidləri ilə bütün dünyanın diqqətini özünə cəlb edir. Dünyanın hər yerindən bura milyonlarla turist axışır və ölkənin büdcəsinə xeyli miqdarda vəsait yatırılır.

Yekun. Göründüyü kimi, Osmanlının bəylikdən dövlətə keçid prosesində Söyüd, Biləcik və Bursa xüsusi bir mərhələ təşkil edib. Osmanlının Anadolu bəyliklərini öz ətrafında birləşdirmək üçün güclü siyasi-inzibati mərkəzə ehtiyac var idi. Bundan əlavə, Bizans imperi-

yasının Anadolu və Balkanlardakı mühüm mərkəzlərini fəth etməklə onun gücünü zəiflədirdi.

Bizansın paytaxtının Osmanlılar tərəfindən fəthi isə imperiyaya son qoymaqla dünya tarixində yeni bir imperiyanın mövcudluğunu təsdiq etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. "*Edirne Selimiyyə camii və külliyyəsi*". T.C.Kültür və Turizm bakanlığı kultür varlıqları və müzeler genel müdürlüğü. (Online). Mənbə: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44434/edirne-selimiye-camii-ve-kulliyesi-edirne.html> [Baxılıb: 05.03.2017].
2. "*Edirne,Trakya Universitesi Saęlık Muzesi-Çaędas resim ve heykel muzesi*". T.C.Kültür və Turizm bakanlığı kultür varlıqları və müzeler genel müdürlüğü. (Online). Mənbə: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44022/edirne-trakya-universitesi-saglik-muzesi--cagdas-resim-.html> [Baxılıb: 05.03.2017].
3. "*Mervden Söyüte Türk tarihi,kültür ve medeniyeti uluslararası Sempozyumu düzenliyor*". Belekoma Haber. 10 sentyabr 2014. (Online). Mənbə: <http://www.yarin11.com/bilecik/mervden-sogute-turk-tarihi-kultur-ve-medeniyeti-sempozyumu-h3725.html> [Baxılıb: 05.03.2017].
4. *Dünya Miras Listesi'nde Türkiye*. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlięikültür Varliklari Ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (Online). Mənbə: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44423/dunya-miraslistesi.html>; UNESCO Dünya Miras Merkezi'nin resmi web sitesi // <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=tr> [Baxılıb: 05.03.2017].
5. Ayasofya muzey başçısı və tarixçi Haluk Dursun "*İstanbul ismi nereden geliyor*". Hürriyet. 21 mart 2012. (Online). Mənbə: <http://www.hurriyet.com.tr/istanbul-ismi-nereden-geliyor-20172589> [Baxılıb: 05.03.2017].
6. İnalçık Halil. *Devlet-i Aliye*. İstanbul: Türkiye Bankası, kultür yayınları, 2014, 377 s.
7. İnalçık Halil. *Edirnenin fethi. Edirnenin 600 FetihYıldönümü Armaęan Kitabı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964.

8. İnalçık Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, 262 s.
9. İnalçık Halil. *Osmanlı imperiyası klassik çağ (1300-1600)*. İstanbul, Oğuz Akkan-Cem Yayın evi, 2003, 624 s.
10. İnalçık Halil. *Osmanlı tarihine toplu bir bakiş*. Osmanlı, c: I, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, 105 s.
11. Köprülü Fuad. *Osmanlı devletinin kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu basım evi, 1991, 122 s.
12. Kunt Metin, Hüseyin G.Yurdaydın, Ayla Ödekan. *Türkiye Tarihi*. Cild 2. Osmanlı Devleti 1300-1600. Ankara: Cem yayınevi, 1987, 356 s.
13. Qüdrətov Dərgah. *Türk xalqlarının tarixi*. Bakı, Kövsər, 2004, 583 s.
14. Musayev Osman, Osmanlı Dəyanət, Cəfərov Altay. *Osman Qazidən Atatürkə-imperiyadan cümhuriyyətə*. Bakı: Qafqaz-MA"MMC, 2012, 248 s.
15. *Osmanlı tarihi ensiklopedisi*. I cild. Ankara: Yeni Türkiye yayınları. Siyaset, 1999, 630 s.
16. Özendes Engin. *Osmanlının 2-ci başkenti Edirne keçmişden fotoğraflar*. İstanbul: Yapı-Endüstri mərkəzi yayınları, 178 s.
17. Özendes Engin. *Osmanlının ilk başkenti Bursa*. İstanbul: Yapı-Endüstri merkezi yayınları, 202 s.
18. Şahin Reyhan. *Edirne gümrüklerine göre XVIII yüzyılın ikinci yarısında Edirne ticari hayat*. Edirne, 2006, 177 s. (Online). Mənbə: <http://ulusaltezmerkezi.com/edirne-gumruklerine-gore-xviii-yuzyilin-ikinci-yarisinda-edirne-de-ticari-hayat/75/> [Baxılıb: 05.03.2017].
19. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1988, 581 s.
20. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. *Osmanlı tarihi*. I cild. Anadolu selcukluları və Anadolu Beylikleri hakkında bir mükaddime ile Osmanlı devletinin kuruluşundan İstanbulun fethine kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 639 s.

Айша ГАСАНОВА

Студентка IV курса

Бакинского Государственного Университета

СТОЛИЦЫ ОСМАНОВ

Столицы османов позволяют проследивать специфику, последовательности её становлением ханством, государством и империей. Не исследования данной темы в Азербайджане указывают на значимость исследований в этой области. Указанное в статье политическое, экономическое и общественное развитие в следующих городах: Союдю, Биляджик, Бурса, Адирне и Станбул рассматриваются на основании трудов турецких исследователей, также они дают информацию о сохранившихся до современности памятников древней культуры.

Aisha HASANOVA

Baku State University,

Faculty of History, senior B.A student

THE CAPITALS OF THE OTTOMAN

Capitals of Ottoman empire allow to watch the features of principality, state and empire as systematic process. The involvement of the topic to research in Azerbaijan, shows the significance of investigations in this sphere. In this article politic, economic, administrative significance of Soyud, Bilecik, Bursa, Edirne and Istanbul cities were investigated on the base of the works of Turkey Republic's researches,also given information about monuments of cities ,which were protected untill nowadays.

AYAN KARIMOVA

Baku State University

History faculty, 2nd year student

E-mail: ayan_kerimova@yahoo.com

NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE WORLD WAR THE FIRST

Scientific advisor:

PhD Sevinc RUİNTAN

Baku State University

Key words: the world war the first, Northern Azerbaijan, economy of Northern Azerbaijan, military operations, Azerbaijani generals, Caucasian Native Cavalry Division, national-liberation movement

Açar sözlər: Birinci dünya müharibəsi, Şimali Azərbaycan, Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı, Azərbaycan generalları, Vəhşi diviziya, milli-azadlıq hərəkatı

Ключевые слова: Первая мировая война, Северный Азербайджан, экономика Северного Азербайджана, военные операции, азербайджанские генералы, Кавказская туземная конная дивизия (Дикая дивизия), национально-освободительное движение

The wish of "Triple alliance" and "Entente" to divide world, caused to happen of the World War the 1st. States which were included to the military blocs, each of them wanted to occupy Azerbaijan and its oil. There was struggle between German and English monopolies to take dominant position in oil industry of Azerbaijan. Germany wanted to gain domination in Caucasus and Near East by the participation of Turkey and open way to India and Afganistan for damage Russian and English positions by the support of Turkish army. Germany had also some plans in Caucasus, after the defeat of Russia in war, the establishment of Caucasus muslim state between Russia and Ottoman.

The main aim of Russia in this war, was to take straits in the Black sea and divide Ottoman empire and that's why it was natural,

approaching of Ottoman with Germany in war against Russia.

Military operations in Caucasus front. On the 20th October of 1914, Russia declared war against Ottoman empire. As a result of this, there were began military operations in Caucasus. Ottoman troops attacked South Caucasus in Gars-Batum direction and also they invaded the territory of Southern Azerbaijan. Anvar pasha and headquarters prepared military plan and according to this plan, they had to blow to Russian troops in Caucasus front with Sarygamysh operation. This operation was led by Anvar pasha himself. Anvar pasha (1881-1922) was a politician and soldier who played an important role in the history of Ottoman empire. During the World War the 1st, he was a War Minister.

The operation of Sarygamysh started on the 4th December of 1914 and lasted until the 18th January of 1915. There were difficult battles, Ottomans had very loss and that's why it couldn't gain a victory. The operations of Germans were unsuccessful and also Russian army had a lot of military techniques and that's why they could defeat Germans. After this battle, Russian army took Tebriz and they kicked off Ottomans from Southern Azerbaijan.

During that times, muslim turks who lived in Russia weren't called to army. Except this, Tsarist government understood that Azerbaijani turks will not fight against Ottomans and they also scared that Azerbaijani turks can use weapons against Russian soldiers. Because of all these, Russia reserved from this situation and didn't call Azerbaijani turks to army during the World War the 1st. Only people from high muslim rank were accepted to Russian army from Azerbaijan. Also there was Caucasian Native Cavalry Division which was a cavalry division of the Imperial Russian Army, formed in 1914. It took part in World War I, commanded by the Russian general, Grand Duke Mikhail Alexandrovich Romanov, brother of Tsar Nicholas II. It was consisted of volunteers from Azerbaijan, Chechnya, Ingushetia, Karachay and etc. During the World War the 1st, approximately more than 200 Azerbaijani officers served in Russian

army. There are Azerbaijanis who got an order of "St. George":

1) The captain of Nijegorod dragoon regiment - Teymur Novruzov

2) The 1st Azerbaijani pilot - Farrukh agha Gayibov (1891-1916). He was born in Gazakh geza, Gyrag Salahly village. His father died early and that's why he grew under the auspices of his uncle. He graduated "Russian-Tatar" school in his native village and then studied at Tiflis cadet corps. After graduation from Tiflis cadet corps with 12 points in 1910, he continued his education in 3-year Mikahilovski gunnery school in Petersburg. He was killed with his crew in air battle, at the age of 23, on the 8th september of 1916, in Vilnius. He was rewarded with an order of "St. George" after his death.

3) The fighter of muslim cavalry regiment - Tarlan Aliyarbeyov

4) The colonel - Galib agha Vakilov

5) General-lieutenant - Hoosein khan Nakhchivanski (1863-1919). He was notable when he was a commander of cavalry division the 2nd in south-west front. He Azerbaijani origin military figure of Russian empire. In 1903 he received the rank of colonel. During the Russo-Japan war, he was a commander of Dagestan cavalcade. He was rewarded with a number of orders such as "St. George", "St. Vladimir", "For courage". Until the World War the 1st, Hoosein khan Nakhchivanski served in special army of emperor and he was given the rank of major-general. In august of 1914, he participated in campaigns to Eastern Prussia. In 1919 he died in Petersburg. His grave is situated in cemetery of Alexander Nevski monastery.

The order of "St. George" is one of the ancient russian orders. It had 4 degrees. The 1st grade was considered as the highest. The motto of order was like that: "For excellent service and courage". All degrees of order were given only in extraordinary situations when someone was differed with special bravery.

Commanders such as Samad bey Mehmandarov (5), Aliagha Shykhliniski, Hoosein khan Nakhchivanski, Ibrahim agha Vakilov were famous in Russo-Japan war which happened in 1904-1905.

During the operation of Lodz, Samad bey Mehmandarov disrupted military forces of German general - McKenzie. As a result of this, Mehmandarov was given higher duty and he became appointed as corps commander of Caucasus army the 2nd.

At the beginning of the war, in order of tsar Aliagha Shykhliniski began to control defence of Petersburg with cannons. In the course of the war, Shykhliniski was a chief of troops of Western front artillery. On September of 1917, he was appointed as a commander of the 10th army. He was awarded with different highest medals and also with French highest medals.

General Ibrahim agha Vekilov served in army headquarters. His son colonel Galib agha Vekilov fought in western front, engineer regiment.

During the World War the 1st, there was special "tatar cavalcade" which consisted of Azerbaijanis. Tsarist generals called it as "wild division". Later this cavalcade played an important role in creation of national army of Azerbaijan.

Impact of war to the economy of Northern Azerbaijan. In the time of war, there were established military-industrial committees (1). War also influenced to the oil industry which was a main part Azerbaijan economy. Gradually drilling works decreased. At the beginning of war, the number of oil extraction was 431 pood million, but in 1917 it was decreased till 402 pood million. Railway was given to the service of Ministry of Defence and that's why transportation of civil charges became difficult. Seafaring couldn't manage transportation. Incoherence in agriculture also influenced to the different fields of industry. When war began, Gedebe copper factory was attracted to the military orders. Because of these, workers of this factory (non-muslims) weren't called to the army and they were given respite. One of the strategic products in the country was wadding.

In 1915 there was established state committee to supply cotton-cloth factories which worked for front with raw material. Food and industrial enterprises worked for war's need.

Even Haji Zeynalabdin Taghiyev concluded an agreement with

state and according to it, his weaving factory sent 4 million ell coarse calico and 300 000 ell parusin to front in 1915.

In this time, there was crisis in agriculture of country. The sown areas were abridged and the number of cattle-breeding was decreased.

According to regulation of tsar which was signed in june of 1915, more than 50 000 18-23-year-old Azerbaijani youth were called for mobilization to work in rear. Horses, bulls and bogies were confiscated. Taxes which were gathered from peasants were decreased 50 percent. Who didn't want to go to war they had give special tax. Because of the war, food shortages and prices were decreased extremely. There was began famine in country. In Baku large troops were deployed and that's why to provide population with food was very complicated.

Northern Azerbaijan during the February revolution and after.
On the 25th February of 1917, with the participation of 300 000 people began a strike in Russia. On the 27th february, general political strike was turned to the armed revolt. On the 28th February, revolution gained a victory. As a result of February revolution in 1917, Tsarism in Russia was overthrown. There appeared dual power in Russia. In the capital was established Temporary government which was a government of the bourgeoisie and landlords which became bourgeoisie. This government began to liquidate previous organizations and establish its own organizations. In other side there was established Worker Deputies of Soviet power. After the decline of Tsarism, political parties in Azerbaijan which operated secretly before began its activities publicly.

On the 6th march of 1917, there was election to Baku Soviet and as a result, was established foreign power - Soveits which wasn't suitable for interests of our nation. Mostly, there were represented menshevik, dashnak, eser and bolsheviks. At the end of the march, officer and soldier deputies of city united and established the soviets of military deputies. On the 9th march there was created Special South Caucasus Committee which consisted of 5 members of 4th State Duma.

On the 18th march, Duma began its activities. On the 17th March of 1917, in Baku local authority of Temporary government - Executive Committee of Public Organizations was established. It was also created in other cities and gezas of Azerbaijan.

After the victory of revolution, whole national political parties, including "Musavat" party began their activities openly. During this time, with the support of Nasib bey Yusifbeyov, Shafi bey Rustambeyov and Hasan bey Aghayev was organized National Party of Turkic Federalists in Ganja. In this time, Azerbaijan wanted territorial autonomy under patronage of Russia. This party declared that they are supporter of this idea.

Beside the political parties, there were established muslim national councils. Among the national councils in South Caucasus the most influential was Baku Muslim National Council. On the 27th March of 1917, there was selected Temporary Executive Committee of Muslim Council which consisted of national bourgeoisie. The chairman of committee became M.Hajinski and his deputy became M.A.Rasulzade.

National-liberation movement in Northern Azerbaijan. After the February revolution, there was a new stage of national-liberation movement in Azerbaijan (2). The main features of this stage:

- 1) more mass character of national movement
- 2) lead of movement by national intellectuals
- 3) unification of all stratum of population around the national statehood idea.

On the 15-20th april of 1917, was passed a congress of Caucasus Muslims with a slogan "unification of Russian muslims" in Baku. In the basis of this congress federalist united with Musavat and was called Turkic Federalist Musavat Party in the 2nd half of june. Unlike the tatar bourgeoisie, federalist didn't want the national-cultural autonomy, but wanted the territorial autonomy.

On the first May of 1917, was passed a congress of Common russian muslims in building which was built by Shamsi Asadullayev in Moscow. There were invited approximately 600 representatives from

Russian turkic-muslims, including 100 women. There were discussed problems such as national and local autonomy, education, culture, political organizations and etc. Like in previous congresses, A.M.Topchubashov and M.A.Rasulzade made attention especially to the turkism, nationalism, independence. The representative of tatar bourgeoisie - Ahmad Salikov notified in his lecture that Russia must stay as unitary state and turkic-muslim nations will be given only cultural autonomy. But in the voting, offer of M.A.Rasulzade about national territorial autonomy was accepted with majority of votes (from 717 votes - 446 votes).

In March of 1917, there was established "Adalet" organization of bolsheviks in Baku. This organization served to the revolutionary work among the workers which came from south part of Azerbaijan to the north and to create relations with revolutionary-democratic forces of Iran.

In August of 1917, with the initiative of bolsheviks there was established "Birlik" organization. It was organized for managed political job trainings in oil fields of Baku and industrial enterprises among the muslim workers which came from provinces of Volga. This organization was led by Hanifa Teregulov. Like "Hummat" and "Adalet" it also was attached to Baku Commite. These 3 organizations didn't imagine the political independence of Azerbaijan without Russia.

On the 26th October of 1917, there took place the first congress of Musavat party. In the opening ceremony M.A.Rasulzade said that independent Azerbaijan state will be established.

In 1917 there were 3 directions in struggle for national-liberation in Azerbaijan:

1) Against the colonial policy of Temporary government about the subdued nations

2) Against the Soviets which propogated "Unit and indivisible" idea of Russian empire

3) To prevent the genocide of azerbaijanis by armenians.

The policy of Temporary government in Northern Azerbaijan

didn't prove its value. This government was overthrown in Petrograd on the 25th October of 1917. On the 25-26th October after the 2nd Soviets congress in Smolny, there was founded soviet dictatorship and Vladimir Lenin became head of this dictatorship.

After this, there was began the struggle for independence in Azerbaijan and it came to conclusion in may with the restoration of national statehood.

BİBLİOGRAPHY

1. *Azərbaycan tarixi*. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX – XXI əsrin əvvəli). Dos.A.Ə.Rzayevin redaktəsi ilə. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2010. – 545s.
2. *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə.V cild (1900-1920-ci illər). Məsul redaktorlar: Mahmud İsmayılov, Nigar Maksvell. Bakı, Elm, 2008. – 696s.
3. Tofiq Nəcəfli, Bilal Dədəyev. *Azərbaycan tarixi*. Azərbaycan Respublikasında təhsil alan xarici tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı, Qafqaz Universiteti, 2013. – 287s.
4. İradə Nuriyeva. *Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək*. Bakı, Mütərcim, 2015. – 336s.
5. Şəmistan Nəzirli. *Azərbaycan generalları*. Bakı, Gənclik, 1991. – 208s.
6. Nazim Qəhrəmanov. *I Dünya Müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili*. Bakı, E.L.Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, 2008. – 296 s.

Ayan KƏRİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Tarix fakültəsinin II kurs tələbəsi

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ

Məqalədə I Dünya müharibəsi illərində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olan Şimali Azərbaycanda vəziyyətdən bəhs olunur. Göstərilir ki, müharibə iştirakçısı olan dövlətlər Azərbaycan nefti uğrunda mübarizə Almaniyaya və İngiltərə inhisarları arasında əsas rəqə-

bət məsələlərindən biri olmuşdur. Məqalədə həmçinin Azərbaycan generalları, Qafqaz xalqlarından təşkil olunmuş Vəhşi diviziyanın tərkibində döyüşən azərbaycan əsgərləri haqda məlumat verilir. Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabının Şimali Azərbaycanda vəziyyətə təsiri, milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişi məsələləri araşdırılır.

Аян КАРИМОВА

Студентка II курса

Бакинского Государственного Университета

СЕВЕРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассказывается о ситуации в Северном Азербайджане в годы Первой мировой войны. Указывается, что борьба за азербайджанскую нефть являлась одним из ключевых вопросов между германскими и английскими монополиями. Затрагиваются вопросы об азербайджанских генералах; также рассказывается об участии азербайджанских солдат в составе Дикой дивизии, которая была сформирована из народов Кавказа. Исследуются вопросы Февральской революции 1917 года в России, о его влияние на ситуацию в Северном Азербайджане, о подъеме национально-освободительного движения.

Lalə ƏSGƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix müəllimi ixtisası üzrə I kurs tələbəsi
E-mail: laleesgerova98@gmail.com

OSMANLI SULTANI II ƏBDÜLHƏMİD ŞƏXSİYYƏTİ HAQQINDA

Elmi rəhbər:
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Devlet-i Aliyye, II Əbdülhəmid, “qızıl sultan”

Ключевые слова: Османская империя, Девлет-и Алиие, Абдул Хамид II, «крававый султан»

Keywords: Ottoman Empire, Devlet-i Aliye, Abdulhamid II, “bloody sultan” (“Red sultan”)

Tarixdə yaşadığı dövrdə dəyəri anlaşılmayan hökmdarlar sırasında Osmanlı sultanı II Əbdülhəmid xana da rast gəlirik. Çox zaman kitablar, məqalələr hər hansı bir dövlətin yüksəliş dövründə hakimiyyətdə olmuş sultanlar haqqında yazılır. Məsələn, Osmanlı tarixində Fateh Sultan Mehmet, Sultan Süleyman kimi hökmdarlar haqqında yazılar çoxdur və hər bir yazıda da haqlı olaraq onların böyük şəxsiyyət olmasından danışılır. Amma bir dövlətin çöküş dönəmində hakimiyyətdə olan sultan çox böyük işlər görsə belə həmin sultanı ittiham etməkdən, baş verən hər hansı bir mənfi hadisəni belə onunla əlaqələndirməkdən çəkinməzlər. Sultan Əbdülhəmid də belə hökmdarlardan biridir.

II Əbdülhəmid Osmanlı imperiyasının 34-cü sultanı və 113-cü İslam xəlifəsidir. Sultan Əbdülməcidin oğludur. 1842-ci ildə anadan olmuşdur. 10 yaşında anası Tirimüjgan Sultan öləndə o, atasının digər övladı olmayan xanımı Pirüstü Validə Sultanın himayəsinə keçmişdir. O, Əbdülhəmidə öz oğlu kimi böyütmüşdü. Atasını öləndən sonra yerinə keçən əmisi Əbdüləziz digər şahzadələrlə birlikdə Əb-

dühhəmidin təhsili ilə də yaxından maraqlanmışdır. Əbdühhəmidin güclü yaddaşı və siyasi qabiliyyəti əmisinin diqqətini çəkmişdir. Hətta əmisi Misir və Avropa səyahətlərinə Əbdühhəmidə də özü ilə bərabər aparırdı. Şahzadə Əbdühhəmid bu imkanlardan ən yaxşı şəkildə istifadə etməyə çalışmış, xarici mətbuatı davamlı izləyərək xarici dövlətlərin niyyət və əməllərini, məqsədlərinə çata bilmək üçün həyata keçirdikləri metodları çox yaxşı incələmişdi. O, həmçinin ticarətlə də məşğul olmuşdu.

1876-cı ildə Hüseyn Avni Paşa, Midhət, Rühti, Mahmud Cəlaləddin və Nuri paşa şeyxül-islam Həsən Xeyrullah ilə razılaşaraq Sultan Əbdüləzizi taxtdan saldırlar və çox keçmədən öldürdülər. Yerinə taxta çıxardıqları V Murad xəstəliyi iddiası ilə üç ay sonra taxtdan salınıb Çırağan sarayında həbs edildi. Bundan sonra Sultan Əbdühhəmid 34 yaşında 31 avqust 1876-cı ildə taxta çıxarıldı.

Əbdühhəmid xan taxta çıxanda dövlət ən böhranlı günlərini yaşayırdı. Əbdühhəmid xan *23 dekabr 1876-cı ildə ilk konstitusiya “Qanuni-Əsasi”yi (Midhət konstitusiyası) elan etdi. 19 mart 1877-cı ildə ilk məclis açıldı.* Bununla da birinci Məşrutiyət dövrü başladı. Konstitusiyaya görə padşah və məclis ölkəni birlikdə idarə etməli olsa da yenə də əsas qaynaq padşah idi.

Dövlətin qüdrətini bərpa etməsi üçün zamana ehtiyac olduğunu anlayan sultan müharibələrdən uzaq durmağa çalışırdı. O qələbə ilə bitən savaşların belə xalqı yorduğunu düşünürdü. Hakimliyyəti müddətində dövlətin bəzi xərclərini qarşılamaq üçün öz var-dövlətini sərf etdi. *Əbdühhəmid xan ilk növbədə dövləti borclardan xilas etmək istəyirdi.* Sultan 20 dekabr 1881-cı ildə elan edilən “Muharrem” qərarına əsasən borcları ödəmək üçün yeni bir yol tapdı. Bu qərarın əsasən dövlətin tütün, duz, balıq, ipək və bəzi imtiyazlı əyalətlərinin vergiləri yaradılan yeni təşkilata verilir. Bu sayədə İngiltərə və Fransa başda olmaq üzrə digər dövlətlər də borclarını müntəzəm şəkildə ala biləcəkdilər. Bunun qarşılığında 278 milyon borcun 161 milyonu, yəni yarısından çoxu Osmanlı lehinə silinirdi. Dövlətlər borclarını müəyyən şəkildə alacaqları üçün razı idilər. Məsələnin bu

şəkildə həlli və dövlətin iqtisadi təzyiqdən müəyyən qədər xilas olması Əbdülhəmidin uğurlarından biri oldu.

Əbdülhəmid xan Osmanlı dövlətinin zəiflədiyi və onu bölüşdürmə planları qurulduğu bir dövrdə hakimiyyətə gəlmişdi. Sultanın xarici siyasəti prinsip baxımından asan, lakin həyata keçirilməsi çətin idi. O, dünyadakı siyasi inkişafı yaxından izləmək üçün sarayda bir növ bilgi mərkəzi qurmuşdu. Osmanlı ölkəsi ilə bağlı bütün dünyada çıxan yazılar və xaricdəki səfirlərin göndərdiyi hesabatlar burada toplanar və müzakirə edilərdi. *Sultanın xarici siyasətdə hədəfi Osmanlı dövlətini savaştan uzaq, sülh içində yaşatmaq və hər cəhətdən güclü bir hala gətirmək idi.* Dövlətlərarası rəqabətin Osmanlı dövləti üzərində qurulduğu bir vaxtda bu siyasəti həyata keçirmək həqiqətən çox çətin idi. Millətlərarası siyasət dəyişdikcə onun siyasəti də dəyişirdi.

Sultan Əbdülhəmid xanın İslam dünyasında nüfuzu böyük idi. Şərqi Türküstan və Orta Afrikadakı sultanlıqlar belə onun adına xütbə oxudur, pul kəsdirir və ona tabe olurdular. Sultanın Almaniya imperatoru Vilhelm ilə dostluğu var idi. Avstriya-Macarıstan ilə də dostluq əlaqələri qurmuş, İtaliya ilə əlaqələri yaxşılaşdırmışdı. Qaradağ və Bolqarıstan hakimləri sultana bağlı idilər. Osmanlı ərazilərinə təcavüz edən Yunanıstana isə 18 aprel 1897-də müharibə elan edildi. Böyük dövlətlər işə qarışmadan Yunanıstanı məğlub etmək istəyən Əbdülhəmid baş komandir Ethem paşaya ildırım savaşı istədiyini bildirdi. Avropalıların 6 ayda keçilə bilməz dedikləri ərazini osmanlılar bir neçə günə keçib yunan qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdılar. Artıq Afınaya 150 km qalmış və yol açılmışdı. Ancaq Yunanıstanın Osmanlıların əlinə keçəcəyini anlayan Rusiya və Avropa dövlətləri Sultan Əbdülhəmiddən müharibənin dayandırılmasını tələb etdilər. 10 milyon təzminat qarşılığında sülhə hazır olduqlarını bildirsələr də, danışıqlar zamanı iş qarışan Avropa dövlətləri təzminatın 4 milyona enməsinə və Osmanlının kiçik ərazilərlə kifayətlənməsinə nail oldular. Beləliklə, xristian dünyasının birləşməsi nəticəsində qələbə ilə çıxdığı yolda Osmanlı dövləti istədiyi nəticəni əldə edə bilmədi. Amma yunanlar müəyyən mənada zəiflədilər.

Sultan Əbdülhəmid xanın ağıllı siyasəti ilə bütün islam aləmini özünə bağladığını gören ingilislər Osmanlı dövlətinin yaxşılaşmasının qarşısını almaq və onu dağıtmaq üçün fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Bir tərəfdən sultan əleyhinə fəaliyyətdə olan İttihad və Tərəqqi cəmiyyətini dəstəkləyir, digər tərəfdən isə Ərəbistan yarımadasındakı bədəvi qəbilələri və Şərqi Anadoludakı erməniləri osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdılar. Bu arada Osmanlı dövlətindən Berlin anlaşmasının Anadoluda ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdə islahat keçirilməsini nəzərdə tutan 61-ci maddənin həyata keçirilməsini istədilər. Bunu etdikdə ermənilərin muxtariyyət alacağını başa düşən Əbdülhəmid xan bunu illər boyu uzadaraq həyata keçirmədi. Eyni zamanda ermənilərin Avropa dövlətlərinin diqqətini çəkmək üçün etdikləri üsyanları da tezliklə yatırdı. Bunun üzərinə ermənilər bir arabaya yerləşdirdikləri saatlı bomba ilə Əbdülhəmid xanı cümə namazından çıxarkən öldürmək istədilər. Ancaq Əbdülhəmid bu sui-qəsdə xilas oldu. Bütün bu fəaliyyətlər onu tətbiq etdiyi siyasətdən döndərmədi. Anadolunu Ermənistan olaraq görmək istəyən fransız yazar Albert Vandal bu türk xaqanına iftiralər atdı, onu “Qızıl sultan” adlandırdı. Təəssüf ki, onun yazdıqları Osmanlı ölkəsindəki türklük və islam düşmənləri tərəfindən eyni ilə alınaraq sultana qarşı istifadə edildi. Günümüzdə belə bəziləri bu yazıları əsərlərinə qoyaraq gənc nəsilə aldatmaq niyyətindədir.

Sultanın qəbul etmədiyi və axıra qədər də davam etdiyi *önəmli məsələlərdən biri də Fələstin məsələsidir*. Sionistlər Fələstində bir yəhudi dövləti qurulması üçün sultan Əbdülhəmidə müraciət etdilər və osmanlı maliyyəsinin ən böyük problemi olan borcların bir qələmdə silinəcəyini bildirdilər. Sultan bu təklifi şiddətlə rədd etdi və yəhudilərin müxtəlif yollarla Fələstinə gəlib yerləşmələrinin qarşısını almaq üçün tədbirlər də gördü. Bu arada ingilislərin Ərəbistanda Cəmaləddin Əfqani və məşhur casus Lawrence vasitəsi ilə xilafət məsələsini qarışdırmağa başlamaları ilə sultan bölgəyə böyük bir dərviş dəstəsi göndərdi. Eyni şəkildə bir dəstəni də Hindistana göndərən sultan beləliklə ingilislərin təbliğatlarının qarşısını almağa çalışdı. Bütün bunlar nəticəsində ingilislər onu taxtdan salmadıqları müddət-

də əməllərini həyata keçirə bilməyəcəklərini anladılar. Bunun üçün İttihad və Tərəqqinin fəaliyyətlərini sürətləndirdilər. Başda Adana olmaq üzərə müxtəli ərazilərdə üsyanlar qaldırdılar. Nəticədə İttihad və Tərəqqinin bəzi türk subayları sultanı “Qanuni-Əsasi”ni elan etməyə zorladılar. Əbdülhəmid xan *23 aprel 1908-də konstitusiyayı yenidən elan etdi*. İkinci Məşrutiyət adı verilən bu hadisə gözlənilənin əksinə Osmanlı dövlətinin dağılmasını daha da sürətləndirdi. Avstriya-Macarıstan 1908-də Bosniya və Herseqovinanı işğal etdiyini bildirdi. Eyni gündə Bolqarıstan müstəqilliyini elan etdi. Bir gün sonra isə Girit Yunanıstanın tərkibinə keçdiyini bildirdi. Bu hadisələr baş verəkən 17 dekabr 1908-də yeni seçilən Məclis toplandı.

Məşrutiyətə görə sultan yalnız sədrəzəm və şeyxül-islamı seçə bilirdi. Sədrəzəm isə nazirləri seçirdi. Nəticədə dövlətin idarəsi təcürbəsiz adamların əlinə keçmişdi. İttihad və Tərəqqi həyata keçirdiyi siyasətlə vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Belə bir zamanda bəzi mətbuat orqanları xalqı ittihadçılara qarşı üsyana çağırırdı. Rumi 31 mart tarixində əsgərlər üsyan edərək başçılarını həbs etdilər. Sultan Əbdülhəmid xan üsyanı Hüseyn paşanın göndərdiyi teleqrafdan öyrəndi. Üsyançılar sədrəzəmin vəzifədən çıxarılmasını və ordudan çıxarılan əsgərlərin qaytarılmasını istəyirdilər. Belə olduqda sultan Hüseyn paşayı sədrəzəmlikdən çıxararaq yerinə Təvfik paşanı gətirdi. Ethem paşa isə hərbi nazir vəzifəsinə gətirildi. Üsyançılara bildirdi ki, üsyan dan çəkildikləri anda əfv olunacaqlar. Belə olduqda üsyan bir müddət sakitləşdi. Ancaq səhəri gün yenə başladı. Üsyan haqqında məlumatlar Rumeli bölgəsinə də çatmışdı. Üsyanın kim tərəfindən törədildiyi bilinmədiyi üçün sultan günahkar hesab edildi. İttihad və Tərəqqinin əsas mərkəzi olan Selanikdəki Üçüncü Ordu hərəkətə keçdi. Beləliklə, üsyanı yatırmaq üçün Hərəkət Ordusu yaradıldı. Yıldız Sarayı işğal olunacaq zaman Əbdülhəmid xana sadıq olan 1-ci Ordu ona Hərəkət Ordusuna qarşı mübarizə təklif etsə də, Əbdülhəmid xan buna razı olmamış, müsəlmanı müsəlmana qırdırmayacağını bildirmişdi. Əgər ölkənin ən güclü ordusu olan 1-ci Orduya icazə verilsəydi, Hərəkət ordusu rahatlıqla məğlub edilə bilərdi. Sultanın əmrinə tabe olan əsgərlər silahlarını yerə qoyduqları zaman 25 apreldə Hərəkət Ordusu İstanbula

hakim oldu. Mahmud paşa sərt idarə elan edərək, günahsız-günahkar çoxlu adamı edam etdirdi. Yüzlərlə Balkan dəstəsi ilə saraya girərək qiymətli əşyaları yağmaladı.

27 aprel 1909-cu ildə Əyan və Məbusa Məclisi toplandı. Əyandan Qazi Əhməd Muxtar paşa kürsüyə çıxaraq əvvəldən qərarlaşdırılan qərarı-sultanı taxtdan endirməyi bildirdi. Lakin bunu elan etmək üçün bir istinad lazım idi. İlk belə istinadda Sultan 31 Mart üsyanının səbəbkarı kimi verilmişdir. Bundan əlavə din kitablarını təhrif etmək və yandırmaq, dövlətin xəzinəsini israf etmək, onsanları günahsız olduqları halda edam etdirmək kimi əsassız günahlar da qeydə alınmışdı. Lakin Hacı Nuri Əfəndi bunların iftira olduğunu deyib, fətvanı imzalamadı. Ancaq Məclis bu fətvaya əsasən sultanı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq haqda qərar verdi. Nəhayət bu qərarı sultana bildirmək üçün bir heyət təşkil olundu və Yıldız sarayına göndərildi. Sultan qərarı demək üçün gələnlərin kim olduğunu Cəlal paşadan soruşub öyrəndikdən sonra belə demişdi: "Bir türk sultanına, İslam xəlifəsinə qərarı bildirmək üçün bir yəhudi, bir erməni, bir arnavut və bir nankördən başqasını tapa bilmədiklərimiz?"

İttihadçılar o gecə sultanı İstanbuldan çıxarıb, nəzarət altında tuta biləcəklər Selanikə göndərdilər. Üstəlik heç bir şeyini yanına almasına icazə verilmədi. Sultana səfər zamanı üç qızı və oğullarının ikisi yoldaşlıq etdi. Selanikdə Alatinə köşkü sultana təsis edildi. Burada çox sərt bir nəzarət altında çətin illər keçirdi. Qəzet oxumasına belə icazə verilmədi. Sultan Əbdülhəmid xan Selanikdə 3 ildən çox qaldı. Yunanlar müharibə elan etdiklərində sultanın Selanikdə mühafizəsi çətin olacağından onun İstanbulla gəlməsinə qərar verildi. Sultan Rəşad da bu qərarı təsdiq etdi.

1 noyabr 1912-ci ildə İstanbulla gətirilən sultan onun üçün təsis olunan Bəylərbəyi sarayına yerləşdirildi. Sultan Əbdülhəmid xan burada beş il yarım yaşadı. Bu müddətdə o, 33 il siyasəti ilə müharibəyə girmədən ayaqda tutmaq istədiyi dövlətin necə bir oldu-bitdi ilə zəiflədiyinin şahidi oldu.

İngilislər və fransızların Çanaqqala boğazını işğal etmək istədikləri günlərdir. Düşmənlərin Mərmərə dənizinə keçməsindən ehtiyat

edərək sultan və hökuməti Ədirnəyə köçürmək qərarı alındı. Vəziyyəti Əbdülhəmid xana bildirdikdə isə o belə cavab vermişdir: “Mən Fatehin nəvəsiyəm. Heç vaxt Bizans imparatoru Konstantindən aşağıda qalmaram. Babam İstanbulu alan zaman Konstantin əsgərinin başında savaşa-savaşa ölmüşdür. Qardaşım hara istəyirsə getsin. Amma o və hökumət İstanbuldan gedərlərsə, bir daha geri dönə bilməzlər. Mənə gəlincə, mən Bəylərbəyi sarayından ayağımı çölə atmam”. Onun bu qərarı ilə hökumət İstanbulda qaldı. Beləliklə, Əbdülhəmid dövlətin elə həmin gün dağılmasının qarşısını almış oldu. Əbdülhəmid xan 1918-ci ilin fevral ayında xəstələndi. Bu zaman 77 yaşında idi. 1918-ci il 10 fevral axşamı vəfat etdi və Sultan Mahmud türbəsində dəfn edildi.

Sultan Əbdülhəmid xana münasibət birmənalı olmamışdır. Hətta inkişaf səviyyəsinə görə Osmanlının Avropadan geri qalmasını belə onun adı ilə bağlamağa çalışanlar az olmayıb. Lakin Əbdülhəmid sevən, onun xalqına çox böyük xidmətlərinin olduğunu deyənlər də az deyil. Məsələn, ABŞ-ın Prinстон Universitetinin əməkdaşı Yaxın Şərq ölkələri fakültəsinin dekanı Bernard Lyuis hesab edir ki, “Əbdülhəmid nəinki irticaçı deyildi, hətta əksinə, çox fəal yenilikçi idi. Təhsil, ticarət, maliyyə, diplomatiya, idarəçilik, jurnalistika, tərcümə, teatr sahələrində mühüm islahatlar həyata keçirib. İlk arxeologiya muzeyinin, kütləvi kitabxananın əsasını qoyub, tibb fakültəsi, tətbiqi incəsənət akademiyası, maliyyə və kənd təsərrüfatı məktəbləri açib. Teleqraf, dəmir yolları xətləri çəkdirib, fabriklər tikdirib. Onun zamanında İstanbul dünya paytaxtı kimi çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı” (6). Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq Osmanlı tarixinin ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olsa da, məqaləmi Necip Fazıl Kısakürek “Ulu Hakan II Abdülhamid Han” adlı əsərində Əbdülhəmid xan haqda dediyi “Abdülhamidi anlamak her şeyi anlamak olacaktı” sözləri ilə bitirmək istəyirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa Armağan. *Abdülhamidin kurtlarla dansı*. Ufuk Kitap, 2006. – 286s. (Online). Mənbə:

- <https://stratejikoperasyon.files.wordpress.com/2014/05/abdlhamidin-kurtlarla-dans-1.pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].
2. Necip Fazıl Kısakürek. *Ulu Hakan II Abdülhamit han*. 2003. – 675s. (Online). Mənbə: <https://www.n-f-k.com/ustadin-kitaplari/ulu-hakan-ii-abdulhamid-han?print=pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].
3. Ayişe Osmanoglu. Babam Sultan Abdülhamit. 2007. – 300s. (Online). Mənbə: <http://www.kitapyurdu.com/kitap/babam-sultan-abdulhamid/99328.html> [Baxılıb: 30.04.2017].
4. Osmanlı tarihi VI cild Çamlıca kitab evi.
5. Abdülhamid II. Ottoman Sultan. Encyclopedia Britannica. (Online). Mənbə: <https://www.britannica.com/biography/Abdulhamid-II> [Baxılıb: 30.04.2017].
6. Mustafa Akyol: Remembering Abdul Hamid II, a pro-American caliph. (12.26-06). The George Washington University, History News Nerork. (Online). Mənbə: <http://historynewsnetwork.org/article/20326> [Baxılıb: 30.04.2017].

Лала АСКЕРОВА

Студентка I курса

Бакинского Государственного Университета

О ЛИЧНОСТИ ОСМАНСКОГО СУЛТАНА АБДУЛХАМИДА II

В статье говорится о личности 34-го султана Османской империи Султана Абдулхамида II-го. Указывается что, период его правления, сама его личность оценивается неоднозначно. Его обвиняют в том, что его империя отставала от прогресса, что он проводил этническую чистку против армян, не ладил с евреями. Но и так же пишут совсем об обратном, указывая что, он был далеко не бескомпромиссный, полный реакционер, а напротив, был активным модернизатором». В таких областях, как образование, торговля, финансы, дипломатия, управление центральным правительством, журналистика, перевод и даже театр, он совершил значительные реформы. Он основал первый музей

археологии, публичную библиотеку, медицинский факультет, академию изобразительных искусств и школы финансов и сельского хозяйства. Он наделил империю телеграфом, железными дорогами и фабриками, и во время его правления Константинополь процветал как мировая столица». В статье сделана попытка сравнительного анализа личности Абдулхамид II-го.

Lala ASKEROVA
2nd year Student
of Bakw State University

ON THE PERSONALITY OF THE OTTOMAN SULTAN ABDULHAMID II

The article refers to the personality of the 34th Sultan of the Ottoman Empire, Sultan Abdulhamid II. It is stated that, during the period of his reign, his personality is is ambiguous. He is accused of the fact that his empire lagged behind progress, that he carried out ethnic cleansing against the Armenians, did not get on well with the Jews. But they also write about the opposite, pointing out that he was far from being the blind, uncompromising, complete reactionary of the historical legend; on the contrary, he was a willing and active modernizer." In areas such as education, commerce, finance, diplomacy, central government administration, journalism, translation, and even theater, he accomplished significant reforms. He founded the first archaeology museum, public library, faculty of medicine, academy of fine arts, and schools of finance and agriculture. He endowed the empire with the telegraph, railroads, and factories, and during his reign, Constantinople flourished as a world capital" The article makes an attempt to compare the personality of Abdulhamid II.

FƏRİDƏ ALLAHVERDİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
E-mail: faridaallahverdiyeva@gmail.com

QƏDİM TÜRKLƏRİN İCTİMAİ HƏYATINDA İBTİDAİ DİNLƏRİN YERİ

Elmi rəhbər:
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Məşdi İSMAYILOV
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: İslama qədərki türklər, dini inançlar, animizm, şamanizm, totemizm, göy tanrılıq

Ключевые слова: Пред исламские турки, религиозные верования, анимизм, шаманизм, тотемизм, гок-тэнгризм

Key words: Preislamic turks, religious beliefs, animism, shamanism, totemism, gok tengrism

İnanma, antropoloji baxımdan insanın yaradılışına xas bir fenomendir. Bu səbəbdən də, insanın onsuz yaşaması mümkünsüzdür. İnanma ehtiyacı günlük həyatda inanma meyli şəklində özünü göstərir. İnanmanın ən geniş yayılma forması, var olan dinlərdən birinə inanma, inanc sisteminə qoşulma şəklində ortaya çıxar. Din yolu ilə insan, bir şeyə, həyatının gedişində təsirli saydığı qiymətli bir şeyə möhkəm bağlanır. Dinlər, bir-birindən çox fərqli, bir-birindən çox ayrı görünürlər, lakin hamısının birləşdikləri bir nöqtə vardır ki, o da inanmanın insan ilə insanı və dünyanı aşan bir varlıq arasındakı bir bağ olaraq qəbul edilmiş olmasıdır. Din, insan və dünya ilə əlaqədar olan hər şeyə, bütün hadisələrə şərh verməyə, mənalandırmğa çalışır. Dini elmdən ayıran nöqtə də, tam olaraq budur. Halbuki elm, baş verən hər hadisəyə mənə və izah verməyə çəkinir. Bununla da, din insanın aciz qaldığı bütün problemlərə və suallara cavab verməklə insanı təsəlli edər, ona ümid verir, həyatın qatı tərəfini yumuşaldar, müqəddəsləşdirər. İnsan həyatındakı ən ağır fəlakətlər belə, dində

müqəddəs bir şərh tapar. Dini cəhətdən olan hər cür açıqlamada, hər şey bir mənə ilə doludur. Din eyni zamanda insana, həyatda izləyəcəyi yolu, həyatının yanlış və doğruları haqqında məlumat verir. Bu mənada din, insan cəmiyyətinin gündəlik həyatında elmi-texnoloji fəaliyyəti tamamlayıcı mahiyyətdə ortaya çıxar, başqa bir deyişlə, elmin bitdiyi yerdə, din başlayar.

Maddi obyektin özünə xas quruluşu olduğu kimi, sosial qrupların və millətlərin də, özlərinə məxsus xüsusiyyətləri var. Məhz, həmin xüsusiyyətlər millətləri bir-birindən fərqli edər. Lakin, ictimai fərqliliklər maddi obyektlərdəki kimi kəskin xəttlərlə ayrılmazlar. Onları analiz etdiyimizdə, bənzərlikləri müxtəlif xalqlarda ya da millətlərdə görsək də, digər xüsusiyyətləri eyni mənada bənzərliklə görə bilmərik, mədəniyyəti milli edən də, məhz bu nöqtədir. Məsələn, hər cəmiyyətdə ailə var və hər kəs yemək yeyər, lakin hər cəmiyyətin ailə analizi və yemək mədəniyyəti fərqlidir.

Fransız antropoloq G.L.Bonun ifadəsiylə “bir sivilizasiyanın əsas ideyaları arasında ən əhəmiyyətli dini fikirləridir. Tarixi hadisələrin çoxu bilavasitə olaraq, dini inancların müxtəlifliyi səbəbindən baş vermişdir. İnsanlığın tarixi hər zaman tanrıların tarixinə bağlıdır” (Kalafat: 2010. 5). Bu baxımdan din, dini rituallar və inanclar ictimai quruluşa təsir edən ictimai faktorların ən əhəmiyyətlilərindən biridir desək yanlışdır.

Türklərin islamı qəbul etmədən öncəki dini inancları barədə kifayət qədər araşdırma və qaynaq olmadığından, o dövr indiki vəziyyətdə tam şəkildə öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən, türklərin qədim dinləri sadəcə Oğuz qrupu əsas alınmaqla öyrənilməyə çalışıldığından, Qıpçaq qrupu geridə qalmaqdadır. Halbuki, Qıpçaq qrupu ən az Oğuzlar qədər türk tarixində əhəmiyyətli yerə sahibdir. Bu səbəblə, indiki vaxtda qədim türklərin dini inancları barədə daha çox məlumat almaq üçün Asiyada yaşayan Qıpçaq qruplarının yaşamaına da baxmağımız lazımdır.

Türklər tarix boyunca çox sayda dini düşüncə və inanclarla tanış olmuş, müxtəlif türk boyları öz dini inanclarına görə başqa xalqlardan ciddi şəkildə fərqlənmişlər. İslama qədərki türklərin həyat təzi üzərin-

də araşdırma edən elm adamları, əsasən, türklərin dinləri və inancları üzərində dayanmışlar. Tarixdə türklərin toplu olaraq inanıb mənimsədikləri tək din İslamiyyət olmuşdur. Bəhs edəcəyimiz bir qism ibtidai dinlər, tamamilə bütün türk millətinin deyil, zaman-zaman və müxtəlif türk boylarının dinləri olmuşdur. Eyni dövrdə bütün türklərin eyni dinə mənsub olmasını düşünmək yalnızdır. Müxtəlif etnocoğrafi məkanda yaşayan türklərin dini inanclarını və dünyagörüşlərini ümumiləşdirmək mümkün olmadığından, onların əsas xarakterik cəhətləri haqqında çox sayda fikir və mülahizələr yaranmışdır. Qədim türklərin, dini inancları təbiət qüvvələrinə, atalar kultu və Göy tanrıya inanma nöqtəsindən toplanmışdır. Türklərin islamdan öncə qəbul etdiyi ilkin dinlərə və inanclara nəzər salacaq olarsaq, hansısa heyvanın bütün qəbilənin ilkin atası-əcdadı olduğuna inanması və nəticədə o heyvanın onların sitayiş predmetinə çevrilməsini ehtiva edən totemizm, ruhlara və ya müqəddəs əşyalara sitayışı əsas götürən animizm, eləcə də fetişizm, ulduzperəstlik, bütperəstlik qeyd edilə bilər. Dini görüşün ibtidai şəkli olan bu inanclar ibtidai, yarımədəni qəbilələrin tarix və mədəniyyətinin başlanğıc və sorakı mərhələlərindəki dinləri olmuşdur.

Din bir inanc sistemidir, lakin hər inancı din adlandırmaq olmaz. Hər ikisi arasındakı başlıca fərq müqəddəslik anlayışında meydana çıxır. Dini inanclarda varlıqlar arasında müqəddəs olan və olmayan (məsələn, islamda halal və haram) deyə ayırı-seçkilik edilmişdir. Müqəddəs olanlara toxunmaq, qarşı gəlmək qadağan edilmişdir. Təzim etməklə, hörmətli davranmaqla, qurbanlar verməklə onları məmnun etməyə çalışmaq lazımdır. Dini qadağalara riayət etməyən günah işləmiş sayılar və cəzası vicdan əzabı çəkmək, ətraf tərəfdən ayıblanmaqdır.

Müqəddəslik anlayışına dayanan bir inancın tam iman sistemi halını ala bilməsi üçün üç şərt müəyyən edilmişdir: 1) etiqad (imanın əsasları) 2) ritual (xüsusi mərasimlər) 3) camaat (etiqad və ritualın bir kütlə tərəfindən qəbulu və icrası). Bu şərtləri qarşılayan din sistemləri biri ibtidai (və ya xalq dinləri), digəri səmavi dinlər olmaq üzrə ikiyə ayrılmaqdadır. İbtidai dinlərlə səmavi dinlər arasındakı

əsas fərq “tanrı” təsəvvürlərinə görədir. İslam, xristianlıq, yəhudilik kimi səmavi dinlərdə tanrı imanının mərkəzi nöqtəsidir. Çox tanrılı bütün digər inanclar xalq dinləri sayılırlar. Türklər tarix boyunca müxtəlif növ inanclara bağlı olmuşlar. Bunların arasında ibtidai dinlər olduğu kimi, səmavi dinlər də olmuşdur.

Türk din tarixinin metodik araşdırılmasında G.Menşinq və J.Uoaç bir-birinə çox yaxın terminlərlə ifadə etdikləri, böyük əhəmiyyət kəsb edən dualist din təsnifini nəzərə almaq lazımdır. Menşinq dinləri "milli dinlər" və "universal dinlər" deyə ikiye ayırarkən, J.Uoaç "Təbii dini qruplar" və "spesifik dini qruplar" şəklində bir ayrım etməkdədir. Sözü edilən bu dualizmi, "statik din" və "dinamik din" şəklində H.Berqsonda da görmək mümkündür. Bütün bu təsnifləri türk din tarixinə tətbiq etdiyimiz zaman iki dövrünə uyğun düşdüyünü və bu dövrləri qarşıladığını görə bilərik. Beləliklə, türklərin din tarixinin ilkin dövrünü “ənənəvi türk dini”, ikinci dövrünü də “universal dinlər” olaraq qruplaşdırmaq daha doğru olar. Türklərin ənənəvi dinləri ilə yanaşı türklər arasında qəbul edilən universal dinlərdən buddizm, zərdüştlük, manixəizm, xristianlıq və yəhudilik dinlərinin adını çəkə bilərik.

Türklərin ilk dini olaraq bilinən Göy tanrı dini, ənənəvi türk dininin əsas ünsürlərini özündə birləşdirir. Qədim türkcədəki “Tenqri” kəlməsi öncə gözə görünən göyü və təcricən tanrını əvəz etmişdir. Türklər, göy, maddi varlıq olduğundan, tenqrini də maddi varlıq kimi qəbul etmişlər. Qədim türkcədəki “Tenqri” kəlməsi bu günkü fərqli türk ləhcələrində, hər ləhcənin fonetik xüsusiyyətlərinə görə “Tenqri /Tenqere /Tanqri /Tanrı /Tanqara /Ture” şəkillərilə tələffüz edilir. Bu günkü şaman türklərdə “Tenqri” kəlməsi qədim dövrlərdəki kimi “Göy” mənasında işlənir. “Göy” mavidir, “Tenqri” isə göy. Ancaq islam sonrasında və islama girən türklərdə göyün səma mənasında, yerin isə mavi mənasında işlədilməsi təsbit olunmuşdur; “Tenqri” kəlməsi isə allahı ifadə etməyə başlamışdır (Tanyu, 1980: 7). Bəzi mifoloji mətnlərdə yer və göyün ayrılması tanrı, allahla əlaqələndirilir. Bu da onu göstərir ki, qədim türklərdə təkallahlılıq inancı çox güclü olmuşdur. Məhz buna görə də türklərdə həyatın, kainatın yara-

dılışı, əsasən, tanrı və ya allahla əlaqələndirilir. Hikmət Tanyu, 7-ci əsrin ortalarından başlayaraq Orta Asiyanın şimal hissəsində yaşayan türklərin dininin, Tenqri (Tanrı) dini olduğunu və buna uca, ulu analımını verən (Göy Tenqri/Tanrı) dini də deyilə biləcəyini ifadə etmişdir. Səma kultu, tenqri, Orxon abidələrində də qeyd olunmaqdadır: “Öncə yuxarıda mavi səma, aşağıda isə qara yer vardı, onların arasında insan oğulları göründülər” (Tanyu, 1080: 93).

Hikmət Tanyunun görüşlərinə də tənqidi yanaşıla bilər. Çünki türklərin dininə nə Şamanizm, nə də Totemizm adının verilə bilməyəcəyini, ona sadəcə Tək Tanrı dini, Göy Tanrı dini deyiləcəyini, bir baxımdan Həniflik, yəni tək tanrı inancı içində olduqlarını (Tanyu, 1980: 12) iddia etməsi yenə də qədim dinləri erkən milliləşdirmə cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər. Əslində türklər başqa bir çox qövm-lərdə olduğu kimi, dini kimliklə tarix səhnəsinə çıxmamışlar. Bütün mənbələr türkləri əsasən milli kimlik xüsusiyyətlərilə tanımışlar. Bir gerçək var ki, dinlər insanın ruhi və əxlaqi durumu ilə sıx bağlıdır. Bununla belə, hansı dini inanc sisteminin əhatəsində olursa olsun ibtidai inanc sistemindən tutmuş ən mükəmməl sistemə malik olan islama qədər dini təkamülün bütün mərhələlərini yaşamış olan türklər öz din və iman anlayışlarını, dünyagörüşlərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Türk sosioloqu Ziya Göyalp, qədim türklərin özlərinə məxsus milli dinləri olduğunu sezməmiş, buna “Toyunizm” və ya “Nom” adını vermişdir. Nom sözünə də, tarixçi Cüveyninin “Tarixi-cihangüşa” adlı əsərində rast gəlinir, “türk dinindən olanlara “Nomiyən” deyilməsiylə əlaqələndirilir. Yenə cihangüşada qeyd edilir ki, xaqanın hüzurunda nomlarla kamlar imtahan olunmuş, nomlar kamları məğlub etmişdir (Gökəlp, 1976: 40-41).

Çin qaynaqlarından əldə edilən məlumatlara görə, Göy tanrı dini bəzi dini mərasimləri müəyyən nizam içərisində əks etdirən bir sistemdir. Hunlardan sonra türk dövlətinin başına keçən Tabqaç sülaləsi zamanında da, bu inanclar davam etdirilmişdir. Onlar da baharın ilk ayında müqəddəs Atalar qəbristanlığında Göy tanrıya qurbanlar təqdim etmişdilər, qurbanları təqdim etdikdən sonra qayın ağacları

rı əkmış, beləliklə müqəddəs meşələr meydana gətirərdilər. Orta və şimali Asiya türkləri üçün xarakterik bir sistem olan Göy tanrı dini, bütün türklərin ana kultü vəziyyətindədir.

Göy tanrı dini haqqında əsasən Orxon kitabələrindən məlumat əldə etmək mümkündür. Tonyukuk kitabəsində tez-tez adı keçən “tanrı” o dövrlərdə milli bir tanrı kimi qəbul edilirdi. Göytürklərin xaqanlıq qurması onun diləməsiylə olmuş, xaqan türklərə onun vasi-təsiylə verilmişdir. Yəni tanrı türk xalqının istiqlalı ilə maraqlanan bir ulu varlıqdır. Savaşlarda onun iradəsiylə qalibiyyətə çatılar. Türkün və ümumiyyətlə insanların həyatına tanrı vasitəsiz müdaxilə edər. Can verən tanrı onu iradəsinə görə də geri ala bilər. “Kültigin vədəsi gəlincə öldü, kişioğlu ölmək üçün yaradılmışdır”... (Kafesoğlu, 1980: 309). Türklərin tarix boyu qəbul etdikləri dinlər kasta sistemə əsaslanmadığından, türk törəsinə hər şeydən daha çox bağlı olan bu qövmün din dəyişikliyini məsələsində dövlət başçısına heç bir güzəştə getmədiyi də, mənbələrdə qeyd olunmaqdadır. Beləliklə, Göy tanrı türk icmaları arasında tək yaradıcı olaraq görülməklə din sisteminin mərkəzində iştirak etməkdə idi. Türklər arasında özünə qurban təqdim edilən varlıqların başında dayanan və hamısından üstün Göy tanrı idi. Ayrıca olaraq, ay, ulduz və günəş də bu dövrdə xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Göy tanrı inancına görə sonsuz bir həyata sahib olan tanrı kainatın yaradıcısı və hakimidir. Axirət inancı olan bu dində yaxşıların “uçmaqa” (cənnətə), pislərin “tamuya” (cəhənnəmə) gedəcəklərinə inanılırdı (Köseoglu, 2015: 35).

Nəticə etibarilə türklərin ilk dinin Göy tanrı dini olduğunu söyləmək mümkündür. Bu dinin ümumi əsasları günümüzdəki səmavi dinlərə də bənzəməkdədir. Türklər boz qurda, mavi işığa, günəşə, aya, ağaca müqəddəs varlıq kimi yanaşmışlar, lakin bunları tanrı olaraq qəbul etməmişlər. Onlara qurbanlar vermələri də, yenə Göy tanrıyı məmnun etmək məqsədli olmuşdur. Kültigin abidəsi “Üstdə mavi göy, altda yağız (quru) yer yaradıldıqdan sonra, ikisi arasında insanoglu yaradılmışdır” deyər başlayır. Buradan məlum olur ki, göy və yer yaradıcı olaraq deyil, yaradılmış olaraq qəbul olunmuşdur. Beləliklə qədim türklərin bütperəst olmadığı aydın olur.

Şamanizm, türklər arasında doğmuş, inkişaf etmiş, daha çox türk mifologiyasına söykənən din sayılmaqdadır. Ənənəvi türk dinin əsas xüsusiyyətlərini şamanizm təşkil edir. Keçən əsrin ikinci yarısından etibarən, rus tədqiqatçılarının araşdırmalarında, Orta Asiya türklərinin, xüsusən altaylılarda və yakutlarda dinin əsasını təşkil etməsi qənaətinə gəlinmişdir. Xüsusilə V.Radloff, V.Seraşevskiy və V.Verbitski, A.Anohin və s. kimi rus tədqiqatçıların etdikləri təsbitlər nəticəsində bu fikir hasil olmuşdur.

"Şaman" sözü sanskritcə "buddist rahib, buddist dərviş" mənasını verən "sramana" dan gəlməkdədir. Altay türklərinin bugünə kimi "şaman" mənasında istifadə etdiyi Kam sözü, şamanlarda dini mərasimləri idarə edən adama deyilir. Orta Asiyada "şaman" sözünün mənşəyi araşdırıldığında bu sözün Asiya xalqları arasında 'cadugər', 'sehrbaz' mənalarında istifadə olunduğu görülməkdədir (Kafesoğlu, 1980: 294).

Şamanizm primitiv şəkliylə cinlərə, pərilərə, dağların, suların, ölümlərin (insan, heyvan, bitki), bütün canlıların ruhlarına inamla ifadə olunur. Altay mifologiyasına görə də, insanları, heyvanları, bitkiləri, dağları, çayları, gölləri, ayı, günəşi və ulduzları yaradan Göy tanrısı Ülgəndir. Qırğız və Qazax ləhçələrində "Ülgən" böyük və ulu mənalarını ifadə edir. Ülgən yaxşılıq edən varlıqdır. Ona gedən yolda yeddi mane olur. Kam adlanan rahiblər böyük tanrı Ülgənə ayinlərdə dua edir və qurbanlar təqdim edirlər. Beləliklə, onları cəhənnəmdən qurtarıb göyə, dincliyə qaldırdıqlarına inanırlar. Yuxarıda 17 qat var ki, işıq aləmini təşkil edir. Aşağıda 7 və ya 9 qat da qaranlıqlar dünyasıdır. İnsanlar bu iki aləm arasındakı yer üzündə otururlar. Qoruyucu bütün yaxşı ruhlar, qəhrəmanlar və tanrılar işıq dünyasında, zərərli ruhlar və pislik tanrıları qaranlıqlarda yaşayırlar. Göyün ən üst qatında bir qızıl taxt üzərində oturan tanrı Ülgənin 9 qızı və 9 oğlu vardır. Lakin Radloffun da ifadə etdiyi kimi, bu adətləri türklərin əsl inancı saymaqda tələsilməməlidir. Çünki, izah edilənlər o qədər müxtəlifdir ki, bunlardan gerçək inanca yaxın olanını belə təsbit etmək son dərəcə çətindir. İkincisi, dünyanın və insanın yaradılışı ilə əlaqədar bu rəvayətlər, tamamilə şaman türklərin öz düşüncələrinin

məhsulu deyil, müxtəlif dinlərdən gələn təsirlərin bir-biriylə qarışıq şəkildə örtüşməsidir.

Qeyd edilənlərdən, altaylıların və yakutların şamanizmdəki əsl düşüncələrini, yəni şaman türklərin öz dini düşüncəsini tapmaq hardasa imkansız görünməkdədir. Şamanizmin ən önəmli tədqiqatçılardan M.Eliade, orta və şimali Asiya xalqlarının dini həyatını şamanizm ətrafında mərkəzləşmiş olduğunu qeyd edir. Bununla yanaşı, bütün dini fəaliyyətlərin şamanizmlə əlaqəli olmadığını da qeyd edir. Çünki, tək şaman rahiblər deyil, bir çox yerlərdə ailə başçıları da tanrılara qurbanlar təqdim edir, şaman olmayan cadugərlər də şamanizmdə xəstələrə şəfa verən əsas ünsürlərdən istifadə etmişlər. Kam isə, bütün dini fəaliyyətlərdə rol oynamaz, hər sehrbaz Kam olmadığı kimi, hər şəfa verən də, Kam deyildir. M.Eliade qısaca şamanlığa vəcd “extase” metodu deyər tərif verir. Bundan başqa, dinlər tarixində və dinlərin etnologiyasında gördüyümüz müxtəlif huşu halları, vəcd metodları da şamanizmə daxil edilmir.

B.Ögəl isə, ‘milli din’ ifadəsi yerinə ‘dövlət dini’ ifadəsini qəbul edərək bir çox qəbilənin bir yerə yığılaraq böyük dini mərasimlər təşkil etməsinə əsaslanaraq türklərdə müştərək və böyük dövlət dininin mövcud olduğunu iddia etməkdədir. Alimə görə, şamanizmin, daha çox adamlar, ailələr, yaxud yalnız bir qəbilə içində hökmü keçən bir din sistemi olması bunu söyləməyə imkan verir.

Din tarixinin ən mürəkkəb, dinamik inkişafda və mütəmadi dəyişmələrə məruz qalan əsas fenomenlərindən biridir. Hadisələr və ya əşyalar üzərinə yönələn ibtidai inanclar təkamül nəticəsində fərqli yaradıcı ruhların mövcudluğunu əks etdirən görüşlərin ortaya çıxması ilə tamamlanmışdır. Bu səbəblə də, ibtidai dinlərin mədəniyyətin məhsulu olduğu, ilahi dinlərin isə hazır verildiyi iddia olunur. Məsələn, ilahi dinlərin bir təbliğ edicisi olduğu halda, totem dinini, ruhlara, ulduzlara sitayiş etməyi kimsə təbliğ etməmişdir. Təbiət hadisələrinin şüurda müəyyən yer alması, şüurun inikası, heyrət, qorxu kimi amillər bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. Avstriyalı psixoloq Ziqmund Freydin qeyd etdiyi Tabu anlayışının yaranması da bu proseslərlə eyni olduğunu müşahidə etmək mümkündür. İnsanlığın yazıl-

mamış ən qədim qanunu kimi izah olunan Tabu yasağı pozmaqdan törəyən müqəddəslik, bu əlamətdən doğan məhdudiyət növü, şeylərin və şəxslərin yaxşı ya da pis əlamətləri kimi bir-birini tamamlayan anlayışları ifadə edir. Bir anlayış olaraq Tabu sonradan bütün dinlərin içində həm yazılı, həm də şifahi maddələr şəklində ifadə olunmağa başladı.

Türk mifologiyasında yer alan simvollara da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Türk mifologiyasında qurd, şərqdəki protomonqol inanclarında isə köpək simvolu önəmli yer tutmaqdadır. Qurd, ən qədim çağlardan türklərin bir totemi olmuşdur. Göytürklər çağında qurd, totemdən başqa müqəddəs bir simvol kimi də qəbul olunmuşdur. Göytürklərin öz bayraqlarında qurd rəsinin yer almasının səbəbi də, bu sayılır. Ümid Hassan isə, bu fikri başqa yöndən izah edərək; “Göytürklər totemist olmadıqları halda öz aralarında bir qurd əfsanəsinə inanırlar və qurd başını da milli bir simvol olaraq daşıyırlar” (Hassan, 2011: 84) fikrini söyləyərək, türklərin əslində totemist kökə sahib olmasının sübutu kimi qiymətləndirmişdir.

Qədim türk inancında bütə sitayiş olmadığı üçün, bütələri mühafizə etmək və onlara təzim məqsədilə tapınaqlar inşa etmək adəti də yox idi. Qədim türklərin Göy tanrıya ibadət üsulları haqqında tam açıq bilgiler əldə edilmədiyindən, bütün insanlığın yaşadığı totemizm mərhələsini yalnız türklərin yaşamadığı nəticəsini çıxarmaq mümkündür. Bəzi tədqiqatçılar, hunların da kökündə totemizmin olmasını bir çatışmamazlıq kimi şərh edərək, onların inanc sistemində “tək tanrılı bir Göy dini” axtarmağa cəhd göstərmişlər. Xüsusilə, B.Ögəlin: “Tək tanrıya inanan bir qövmdə totem axtarmaq bir az çətindir” sözlərindən sonra “Totem ünsürləri olarsa belə, qədim Hun inanc və əfsanələrinin bir qalıntısı ola bilərdi” tezisini irəli sürməyi məqsədə uyğun sayması da (Ögel, 1993: 55) diqqətçəkici cəhətlərdəndir.

L.Qumilyova görə, 7-ci əsrdə Altayda iki dini sistemin, Sibir xalqları arasında geniş yayılmış animizmin, habelə türklərin və monqoldilli köçərilərin əcdadlarının gətirdikləri totemist məzmunlu əcdad kultunun mövcudluğundan söhbət gedə bilər (Gumilev, 2004: 97). Bu nümunəyə əsaslanaraq, göytürklərdə olan Göy tanrı inancı

nın ümumi şəkildə türklərin dini inancını ifadə etdiyini, ancaq bununla birlikdə fərqli dini sistemlərin (məsələn, buddist görüşlər, dişi qurd totemi, manixeyçilik və s.) də mövcudluğunu təsdiq etmək mümkündür. Məşhur antropoloq Edvard.B.Taylora görə, ibtidai dinlər animizm və ruhlara (hörmət, qorxu qaynaqlı) inamdan ibarətdir, bundan başqa, ibtidai icmalarda gördüyümüz atalar kultu, sehrbazlıq, fala baxma kimi şeylərin hamısı animizmdən doğmuşdur. Animistlərə görə, təbiətdə var olan, canlı və cansız hər bir varlığın ruhu vardır. Ruhlar, maddələrdə yaşayar və özlərinə xas vəzifələri vardır. Yaxşı ruhlar ola biləcəyi kimi, pis ruhlar da var ola bilər. Altay şamanlarının düşüncəsinə görə, ruhlar üç bölmədə yaşayar; yerin altında yaşayanları “kormeslər”, yerin altında yaşayanları “Yir-sub”, göy ruhlarını “Kuday” olaraq adlandırırlar. Kormeslərin daha öncədən vəfat etmiş şaman ruhları olduğuna inanılır.

Animizm sistemində, dinin əsası ruhdur, yalnız insanların deyil bütün varlıqların bir canı və ruhu olduğuna inanılır. A.V.Anohinin fikirlərinə görə də, Altay dağlarında yaşayan türk boylarının nəzərində insan, cəsəd və candan ibarət idi. Ölünün canı da ruhlar zümrəsindən sayılır. Cəsəd ət, sümük və qandan meydana gəlir (İnan, 1987: 421). Heç şübhəsiz, şamanizmdə də, sümüyün mənası böyük idi. Ruh ölümdən sonra varlığını sümükdə davam etdirirdi (Roux 1999: 126-128). Beləliklə, heç bir ov heyvanının sümükləri qırılmazdı. Adət-ənənələrə görə, sümüklər toplanıb bir araya gətirilər, ya torpaqda basdırılır, ya da, hər hansı ağacın üzərinə buraxılırdı. Heyvanın canının sümüklərin içərisində olduğuna inanmaqla, sümükləri qırmamaqla həyatın yenidən başlanacağına inanılırdı. Xüsusilə, insanı və heyvanı keçmişə və gələcəyə bağlayan sümüklərdən, yenidən doğuşa ümid edilirdi (Eliade, 2014: 189-190).

Falçılıq da, animizm və onun içindən doğmuş şamanizmin əsas ünsürlərindəndir. Qədim türkcədə fal “irq” sözüylə ifadə edilmişdir. Qaşqarlı Mahmud, divanında, irq sözünü "falçılıq, kahinlik və bir kimsənin könlündəkini bilmək" şəklində təsvir edir (Kaşgarlı, 2007: 42). Qədim Uyğur türkcəsindəki “irq” sözü də, falçı mənasını verməkdədir. Türk mədəniyyətində, falın çox qədim zamanlara gedib çıxdığı

deyilə bilər. Yakut türklərində, şamanlarda fal mənasını verən söz “tölgədir”, qıpçaqlar da fala tölgə deyirlər (İnan, 1987: 196-197). Türk millətinin məskunlaşdığı müxtəlif ərazilərdə, animizmin təsiriylə fala baxmaq da ön plana çıxmışdır. Bununla bərabər, bu günkü türk cəmiyyətinin mədəni quruluşunda meydana gələn sürətli dəyişim və inkişaf, bu cür qədim ritualların, geri dönməz bir şəkildə itib batmasına səbəb olmaqdadır.

Türklərin inanc sisteminin və dini dünyagörüşünün tədqiqində ciddi işlər görmüş Jan Paul Rui də, türklərin dini tolerantlığına baxmayaraq, millilik və inancla bağlı xarakterlərində, sabit bir cizgi ortaya qoyduqlarını xüsusi vurğulamaqdadır: “Türklər, qarşılıqlarına çıxan bütün dinlərə həvəs və maraq göstərərək, çəkinmədən bu dinlərdən öz zehnlərində məna verə bildikləri hər şeyi qəbul edən insanlardır” (Roux, 2007: 31-32).

Bununla da, türklər, tarixdə analoqu olmayan bir tolerantlıq nümayiş etdirir, ən ziddiyyətli və bir-birinə düşmən olan təlimlərin tərəfdarlarını anlayış içində bir arada yaşatmağa cəhd göstərirdilər. Türklərin iman anlayışını islamdan öncəki dini dünyagörüşlərlə elmi zəmində müqayisəli təhlil etmək, bizə Azərbaycan türklərinin əcdadlarının islama qədərki dövrdə, əsas etibarilə monoteist-təktanrıçı dini dünyagörüşə sahib olduqları haqqında qəti fikrə gəlməyimizə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdülkadir İnan, «*Eski Türk Dini Tarihi*» // MEB Basımevi, İstanbul, 1976.
2. Bahaeddin Ögel, «*Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*» // Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
3. Bahaeddin Ögel, «*İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*» // TTK, Ankara, 1984.
4. Emel Esin, «*İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*» // Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
5. Gumilev L.N. «*Eski Türkler*» // İstanbul: Selenge, 2004.

6. Hikmet Tanyu, «*İslamlıktan Önce türklerde Tek Tanrı İnancı*» // Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1980.
7. İbrahim Kafesoğlu, «*Eski Türk Dini*»// Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
8. İnan A. «*Tarihte ve bugün şamanizm*» // Ankara, 1986.
9. Mircea Eliade, «*Şamanizm*» // İmge kitapevi, Ankara, 2014.
10. Nevzat Köseoglu, «*Türk Kimliği ve Türk Dünyası*» // Ötüken Neşriyat, 2015.
11. Radloff. W. «*Sibiryadan*» // 2. Çev. Ahmet Temir, MEB, İstanbul, 1994.
12. Roux J.P. «*Türklerin ve Moğolların Eski Dini*»// Kabalcı, İstanbul, 1998.
13. Roux J.P. «*Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*»// Kabalcı, İstanbul, 2007.
14. Mahmud Kaşgarlı. «*Divan-ü Lügati't Türk*»// Kabalcı, İstanbul, 2007.
15. Sigmund Freud, «*Totem ve Tabu*»// Kabalcı, İstanbul, 2015.
16. Ümit Hassan, «*Eski türk toplumu üzerine incelemeler*» // Ankara: Doğu Batı, 2011.
17. Yaşar Kalafat, «*Altaylardan Anadoluya Kamizm- Başlangıçtan Günümüze Tenriçilik-Göktenrı inanç sistemi*» // Ankara, 2010.
18. Ziya Gökalp, «*Türk Medeniyeti Tarihi*» // Kültür Bakanlığı, Ankara, 1976.

ФАРИДА АЛЛАХВЕРДИЕВА

Бакинский Государственный Университет

РОЛЬ ПЕРВОБЫТНЫХ РЕЛИГИЙ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

Проведение исследований по образу жизни турок до ислама, древние религии, традиционные турецкие религии, тенгриства, бог неба, кам-шаманов, вера в духов предков, стояли в центре вопроса система религии и убеждений. До принятия ислама, турки также были членами монотеистических систем верований. Эти

религии и религиозные верования оказали большое влияние на формирование и развитие религии и культуры тюрков.

FARIDA ALLAHVERDIYEVA

Baku State University

**THE ROLE OF PRIMORDIAL RELIGIONS
IN THE CULTURAL HISTORY OF TURKS**

The scientific researches which examines history and cultural lifestyle of the preislamic Turks are mainly focuses on the topics like ancient beliefs of Turks. Ancient Turk's traditional religions as tengrism, animism, totemism and shamanism are always stayed on the center of these studies. Before their adoption of Islam, Turkish people experienced monotheistic beliefs in their religious life. As the research findings reveal these ancient religious played crucial role over the formation and development of Turkish culture.

Guljannat HUSEYNLİ
Baku State University,
Faculty of History, senior B.A student
E-mail: guljannathuseynli@gmail.com

**THE MILITARY-POLITICAL PRESENCE
OF THE U.S AND RUSSIA IN THE POST-SOVIET
SOUTHERN CAUCASUS REGION: NATIONAL INTERESTS
OR A COMPATITION**

Scientific advisor:
Javid ALİSGANDARLİ
Baku State University

Key words: South Caucasus, the U.S, Russia, military-political presence
Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Birləşmiş Ştatlar, Rusiya, hərbi-siyasi
iştirak

Ключевые слова: Южный Кавказ, США, Россия, военно-политическое присутствие

Introduction. The issue of military-political presence has been one of the major discourse subject among international relations scholars for a long time. The main challenging questions of contemporary international politics on military-political presence is whether the Russia and the U.S has national interests in this region or they are willing to prove that each one of them is world power.

With the following essay, in order to answer the question of whether the USA and Russia has factual presence in the post-soviet Southern Caucasus region as a global power today, I elaborate the following issues. I analyze the concept of global interests and national interests in international relations from military-political presence perspective. Secondly, I elaborate on the main discourses concerning the national interests in the contemporary International Relations. And finally, I conduct a comparative analysis of the power policies of Russia and the USA in order to examine the differences and specific characteristics that the latter maintained in order to

pursue its hegemonic position and rule as the only super power in the region. In this paper I argue that the U.S has no chance for being involved with the region in the military level compare to Russia.

Moreover, the research focuses on historical comparison and political analysis of the main directions of the political-military policies of the U.S and Russia in the post-soviet Southern Caucasus region starting from the 1990s. Additionally, it highlights the main geostrategic goals and national interests and their influence of the policy of the U.S in the post-soviet South Caucasus compared to Russia in the late XX century and beginning of the XXI century.

What is the military-political presence?

In order to understand the military-political presence of the U.S and the Russia in the post-soviet Southern Caucasus region, first of all the term of “military-political presence” should be defined. In this paper, question of what is military-political presence and its impact to interstate relations? Has been clarified from scientific perspective.

According to the present scientific-political researches, the military-political presence has been defined as a preventive action which aims to prevent the predicted possible risk that may come from the potential opponent. This term assessing as the neutralization power tool against the possible hazard. However, military-political presence is not only the term that covers the meaning of factual location of the one state’s military base to another’s territory, but also, covers the ability to battle of this military base (8). Having the military base abroad, in another word, military-political presence gives some superiorities to those states who has the military bases abroad.

According to associate prof. Sevinj Ruintan, Advantages of having military base in other state are the followings:

- Having alternative impact tools;
- Having more opportunities to cooperate actively with regional allies and gaining new allies;

- Depending on the radius of the military base action circle, owner state is gaining more opportunities to impact region and also the world directly or indirectly;

- Creates chance to easily react in the state of emergency by having logistic and military resources within the region (1).

In addition to these, the military base which locates in the territories of national interest gets information very easily and fast which creates the opportunity of react immediately in case of any issue.

On the other hand, having military base abroad creates some challenges, problems and disadvantages for owner state. The main problems are the followings:

- Financial;

- Security.

However, each problem has its solutions. In order to solve financial problems, owner state is sharing expenses with the state where military base is locating. Due to solve the security problem that military base can face, again, owner state should promise safety guarantee to locating state, for not being surrounded by locating state's military corpuses (2).

What is National Interests of the U.S and Russia in the region?

National interests of the U.S. Although the South Caucasus is geographically far away from the U.S., events there can have serious ramifications for the transatlantic community. If the U.S. is to have a grand strategy for dealing with a resurgent Russia and an emboldened Iran, policymakers in Washington cannot ignore the South Caucasus. The South Caucasus sits at a crucial geographical and cultural crossroads and has been strategically important for military and economic reasons for centuries. This is particularly true for the U.S. and Europe. The region, especially Georgia and Azerbaijan, has played a major role in NATO's Northern Distribution Network for resupplying troops in Afghanistan. Important pipelines transit the region carrying oil and gas to European markets. As Europeans try to become less dependent on

Russian energy sources these pipelines will become increasingly important. However distant the region might seem, it is important and cannot be ignored (7).

Due to the geostrategic importance of the South Caucasus, and Russia's new role in the region, the U.S. cannot afford to ignore the latest political and security developments there.

Four developments in the South Caucasus merit close attention:

- Increasing fighting between Armenia and Azerbaijan over the Armenian-occupied Azerbaijani territory of Nagorno–Karabakh;
- The upcoming referendum in and possible Russian annexation of the Georgian breakaway territory of South Ossetia;
- The rise of Iranian meddling in the region; and
- An increasing Russian military presence in Armenia.

It is therefore in America's national interest to keep a close eye on developments in the region (6).

National interests of the Russia. The South Caucasus is of interest to Russia both in terms of ensuring Russia's security and in terms of its economy. Among the many factors determining the importance of this region one may single out the following:

- It borders on the North Caucasus, which generates grave internal threats to Russia's security.

- It separates Russia from its major southern partners, Turkey and Iran.

- It has a high level of instability, with some serious unsettled internal conflicts. There is also potential for conflict in relations between South Caucasian states and with their southern neighbors.

- The states of the region play an important role in the development of the mineral resources of the Caspian Basin.

- Global and regional powers, and other states as well, are paying increasing attention to the region (5).

Russia's policy towards the South Caucasus has undergone significant changes in the 1990s, and can hardly be characterized as consistent. Nevertheless, Moscow has through all these years been deeply involved in emerging processes in the South Caucasus, and

has been afraid of being crowded out of them and of its interests being infringed upon due to the increased presence of third-party actors in the region (3). This motivation has exerted a constant force on Russia's behavior. Today, facing huge difficulties in search of a way out of the Chechen conflict, Russia is especially interested in this region that is both stable and friendly to it, a reason which overrides the temptation to deploy risk factors menacing the South Caucasian states (Azerbaijan, Armenia, and Georgia) in the interests of Russia (12).

The policy of the U.S towards the South Caucasus.

In 1991, the U.S became one of the first countries, which recognized the independence of newly established states in the South Caucasus. Since then, the U.S tried to eliminate the engagement and influence of Russia this region. In this regard, the U.S implemented the policy towards the South Caucasus, which was mostly up to Russian – U.S relations.

From this point of view, the main direction of the U.S policy towards South Caucasus states has been to integrate them into Europe in order to decrease the impact of Russia in the region, as it achieved in Georgia (6).

Moscow's geopolitical activity in its "near abroad" is often identified with the strengthening of authoritarian tendencies in Russia itself. Taking into account that, such a rapid activity creates a challenge to the United States and it can be a symbolic return to the Cold War era.

Besides traditional diplomacy, it can be seen that Azerbaijan and Armenia, both play a significant role in the policy of the U.S. towards the South Caucasus. The main challenge of elaborating Russia's impact on these countries is the ongoing conflict between two states. As the results of the Georgia's integration to Europe (9) was losing its territories (South Ossetia and Abkhazia), Azerbaijan and Armenia are both afraid of the same scenario in the framework of the Nagorno-Karabakh(11).

The U.S Russian competition in the region.

Needless to say that the Southern part of Caucasus region has always been attractive not only for regional powers but also for global powers such as the U.S and the Russia.

Resource: <https://eurasiangeopolitics.com/south-caucasus-maps/>

Coming to the military-political presence of the U.S and Russia, it can be obviously seen that, due to the distance, the U.S is using NATO as a tool for establishing its military-political presence in the region, while Russia shares border with the region states and has more combatting flexibility.

The geo-strategic importance of the South Caucasus and the Caspian region as a corridor from Europe to Central Asia, as a bridgehead to control and pressure Iran, and also because of the energy resources and the war on terrorism, are the main reasons for the U.S. presence in the region. The United States, with its heavy military involvement in Iraq and Afghanistan, and following the switch of Uzbekistan to the Russian camp, is apt to seek strong points in the

Caucasian area in support of its global geo-strategy.

The recent involvement of the United States might upset the precarious power balance in these regions, which has evolved after the disintegration of the Soviet Union. This is especially true now that Iran and Russia, the greatest powers in the region, feel threatened. Russia regards the South Caucasus as its traditional backyard of influence and counters increasing involvement in the area by the West. The United States has chosen Azerbaijan as its most important ally in the Caspian basin and has developed a program of intense military cooperation. Russian military analysts argue that the situation is reminiscent to the U.S. Georgian Train and Equip Program, which since its start in 2002 has provided Georgia with a capable, well-trained and equipped army. Russian analysts fear that this soon will be the case with Azerbaijan as well, thus depriving Russia of all its means of influencing Azerbaijan.

U.S. military cooperation in the South Caucasus and the Caspian seems to evolve smoothly (6). Although the United States gives the impression of being reluctant to make its military presence and activities public, it is clear that it is effectively defending its interests in the region, including its energy security. In addition to U.S. military support, Azerbaijan's increasing defense budget will also contribute to strengthening its military power. The question remains whether the United States will be able to convince other states, such as Kazakhstan, to join this military cooperation.

Russia has shown it is seriously interested in preserving its regional authority with its Caspian Flotilla. Yet with a growing U.S. presence, it will need to form alliances. A Russian-led CASFOR maritime force, including other littoral states in addition to Iran, still seems far in the future. A cause of potential conflict is the unclear legal status of the Caspian. So far, the littoral states have not reached an agreement on dividing the Caspian Sea. Near armed clashes have already occurred between Azerbaijan and Iran over disputed oil fields. Tensions are likely to continue as long as the legal situation of the Caspian Sea remains in dispute. Because of the geo-strategic and

economic interests at stake, and an apparent failure to come to a consensus from both sides, the competition between Russia and the United States in the Caucasus and the Caspian Sea is likely to be prolonged in the years ahead.

Washington wants a stable South Caucasus region for its investment in the energy sector, as well as for its geostrategic interests in the region. The separatist regions in Georgia - Abkhazia and South Ossetia - have become areas of the major players' interests in the region (10). With the exception of the tensions surrounding Tbilisi, Russia has not played a very neutral role in these conflicts. Russia has used the conflicts as political leverage with the West.

The objectives are clear: The West and Russia have the aspiration of being the major player in the South Caucasus. Russia, however, is gradually being forced to retreat from this region. To counter this development, one of Russia's tactics is to slow down Western advances by keeping the so-called "frozen conflicts" active. This makes it harder for Georgia to attract Western investment and it is complicating its accession to NATO (4).

The tensions are likely to continue if these global powers and their organizations cannot find consensus or "peaceful coexistence." In these circumstances, a solution to the frozen conflicts is rather unthinkable. If that is the case, disputes - harmful to the economic development of the South Caucasus - are likely to continue until the time that these countries are consolidated into Western structures (8).

Concerning the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan, the outlook is similar to that of the Georgian regions. The main foreign actors in this conflict Russia, the United States and the European Union will have to find a compromise. At the moment, the United States is the party most interested in solving the conflict and is putting serious efforts into finding a settlement. Yet, political will and public support has to be created on both sides. It seems that political pressure is rising on Azerbaijan and Armenia. The United States perhaps more than Europe - has the military, political and economic capacities, and, due to its investments, the will to force a

breakthrough in the negotiations. Just like the Georgian separatist regions, the main condition for a solution is cooperation with and by Russia.

Conclusion. In this paper, I have been tried to clarify above mentioned questions. Starting from the term of 'military-political presence' and national interests of the U.S and the Russia. Coming to the military-political presence of the U.S and Russia, it can be obviously seen that, due to the distance, the U.S is using NATO as a tool for establishing its military-political presence in the region, while Russia shares border with the region states and has more combatting flexibility.

The official Washington wants a stable South Caucasus region for its investment in the energy sector, as well as for its geostrategic interests in the region. The separatist regions in Georgia - Abkhazia and South Ossetia - have become areas of the major players' interests in the region. With the exception of the tensions surrounding Tbilisi, Russia has not played a very neutral role in these conflicts. Russia has used the conflicts as political leverage with the West. The objectives are clear: The West and Russia have the aspiration of being the major player in the South Caucasus. Russia, however, is gradually being forced to retreat from this region. To counter this development, one of Russia's tactics is to slow down Western advances by keeping the so-called "frozen conflicts" active. This makes it harder for Georgia to attract Western investment and it is complicating its accession to NATO.

Considering that the military power of the U.S., NATO, Russia and the regional maritime task forces are assigned to energy security in this region, the conclusion seems valid that in the near future the combination of military and energy will constitute the major instruments of power in the South Caucasus. Because of the growing importance of energy resources, a further intertwining of these two policy tools can be expected, not only around the South Caucasus, but elsewhere in the world as well. This is in contrast with the thinking that the military instrument has been replaced by the economic

(energy) instrument. Therefore, countries and organizations will need to have a well-considered build-up and coordination of their military and energy instruments in order to conduct a successful security policy and military-political presence.

Briefly, the military-political presence of the U.S and the Russia in the post-Soviet Southern Caucasus region is not based only their national interests but mostly power showing competition between two hegemon world states.

REFERENCES

1. Sevinj Ruintan, Javid Alisgandarli. *About the Russian Military-Political Presense in the Post-Soviet Southern Caucasus*. First International Forum Of The Caucasus Studies Scholars. Baku, 17-18 April 2017.
2. Sevinj Ruintan. *The Power Policy of the United States and Russia in the South Caucasus in the XXI Century: Soft Power, Hard Power*. VIII. International Uludag Congress on International Relations “State and Non State Actors in Global and Regional System”. 28-29 November 2016. P.20-44. Available at: http://ucir.uludag.edu.tr/ucir/viii-ucir/UCIR_Kitap.pdf [30.04.2017].
3. Eduard Abrahamyan. *Current Military and Political Menaces in the South Caucasus*. Available at: <http://www.e-ir.info/2015/02/11/current-military-and-political-menaces-in-the-south-caucasus/> [30.04.2017].
4. Center for the National Interest. “*Russia and U.S. National Interests: Why Should Americans Care?*”. Available at: https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/20057953/Russia-and-US-NI_final-web.pdf?sequence=1 [30.04.2017].
5. Vitaly V. Naumkin. *Russian Policy in the South Caucasus*. Available at: <https://globalnetplatform.org/ru/system/files/1/Russian%20Policy%20in%20the%20South%20Caucasus.pdf> [30.04.2017].
6. Luke Coffey. *Russia and the South Caucasus: A Situation the U.S. Cannot Ignore*. Available at:

<http://www.heritage.org/europe/report/russia-and-the-south-caucasus-situation-the-us-cannot-ignore> [30.04.2017].

7. Stratfor Enterprises. *Russia's Evolving Role in the Caucasus*. Available at: <https://www.stratfor.com/analysis/russias-evolving-role-caucasus> [30.04.2017].

8. Aleksey Primakov, Danila Galiperovich. *Strengthening of the US military presence in Europe: a political step rather than a military*. Available at: <http://www.golos-ameriki.ru/a/us-army-in-europe/3178736.html> [30.04.2017].

9. Ministry of Foreign Affairs of Georgia. “*National Security Concept of Georgia*”. Available at: <http://www.mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/NationalSecurityConcept.aspx> [30.04.2017].

10. Kornely K.Kakachia. *End of Russian Military Bases In Georgia: Social, Political And Security Implications Of Withdrawal*. Available at: <http://www.ca-c.org/journal/2008-02-eng/04.shtml> [30.04.2017].

11. Alla Yazkova. *The states of the Southern Caucasus in the system of international coordinates*. The Caucasus & Globalization, Volume 8, Issue 3-4. Available at: http://www.ca-c.org/c-g/2014/journal_eng/c-g-3-4/00.shtml [30.04.2017].

12. Clenn E.Curtis. *Armenia, Azerbaijan and Georgia. Country studies*. Federal Research Division Library of Congress. Available at: <https://books.google.az/books?id=B2W1YOG3N10C&lpq=PA143&dq=Withdrawal%20of%20Russian%20troops%20from%20Azerbaijan&pg=PA143#v=onepage&q=Withdrawal%20of%20Russian%20troops%20from%20Azerbaijan&f=false> [30.04.2017].

Gülçənnət HÜSEYNLİ

Bakı Dövlət Universitetinin IV kurs tələbəsi

**ABŞ VƏ RUSİYANIN POST-SOVET CƏNUBİ QAFQAZ
REGIONUNDA HƏRBİ-SİYASİ İŞTİRAKI: MİLLİ
MARAQLAR YOXS A RƏQABƏT**

XX əsrin 90-cı illərində dünyanın böyük hissəsini əhatə edən Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) dağılması ilə bu döv-

ləti təşkil edən respublikaların yerləşdiyi böyük sahədə, geopolitik vəziyyət kökündən dəyişdi. Bu zamandan etibarən bir tərəfdən ABŞ və AB, digər tərəfdən isə Rusiya, həmçinin digər bölgə dövlətləri strateji əhəmiyyətə malik olan post-sovet regionunda, xüsusən də Cənubi Qafqazda nüfuz uğrunda mübarizəyə başladılar. Məqalədə ümumilikdə hərbi-siyasi iştirak nədir, onun ayrı-ayrılıqda dövlətlərə, dövlətlər-arası münasibətlərə necə təsir göstərdiyi məsələsinə aydınlıq gətirilir, eyni zamanda XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünyada cərəyan edən hadisələr fonunda ABŞ və Rusiyanın regionda hərbi-siyasi iştirakı və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Гюльджаннат ГУСЕЙНЛИ

Студентка IV курса

Бакинского Государственного Университета

**ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ УЧАСТИЕ США И
РОССИИ В ПОСТСОВЕТСКОМ РЕГИОНЕ ЮЖНОГО
КАВКАЗА: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ ИЛИ
СОПЕРНИЧЕСТВО**

В 90-х годах XX века с распадом Союза Советских Социалистических Республик на обширном постсоветском пространстве геополитическая ситуация коренным образом изменилась. С одной стороны США и ЕС, с другой Россия, а также другие регионоальные державы начали борьбу за геополитическое господство в регионе. В рамках данной статьи рассматривается понятие «военно-политическое присутствие», его влияние на поведение отдельно взятых государств, также на межгосударственные отношения, говорится о военно-политическом присутствии России и США в регионе на фоне событий конца XX – начала XXI веков.

Polad RZAYEV

Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

E-mail: rzapolad@gmail.com

**SSRİ-nin DAĞILMASI VƏ
POSTSOVET MƏRKƏZİ ASİYA REGIONUNUN
DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN MARAQLARI SİSTEMİNƏ
DAXİL OLMASI**

Elmi rəhbər:

Cauid ƏLİSGƏNDƏRLİ

Bakı Dövlət Universitet

Açar sözlər: SSRİ-nin dağılması, dünya sosialist sistemin süqutu, yeni dünya düzəni, postsovet Mərkəzi Asiya, dünya dövlətləri, milli maraqlar

Ключевые слова: развал СССР, распад мировой социалистической системы, новый мировой порядок, пост-советская Центральная Азия, мировые державы, национальные интересы

Keywords: the collapse of the Soviet Union, the collapse of the world socialist system, the new world order, post-soviet Central Asia, world powers, national interests

Sosializm düşərgəsi dağıldıqdan sonra formalaşan beynəlxalq münasibətlər sistemində Mərkəzi Asiya regionu dövlətləri də mühüm yer tutmağa başladılar. Regionu dünya üçün cəlbedici edən amillər sırasında onun xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən geopolitik mövqeyi mühüm rol oynayır. Postsovetik məkanının bir hissəsində yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması ilə formalaşmaqda olan siyasi sistemə politoloqların münasibəti heç də birmənalı deyildi. Analitiklər dünyanın siyasi xəritəsində yeni yaranmış dövlətlərin müstəqilliyə hazır olmadığı və bu səbəbdən də radikal islam təmayüllərinin dünyəvi dövlət quruculuğu proseslərinə ciddi təhlükə doğuracağı ehtimalından ehtiyatlanırdılar. Mərkəzi Asiya ilə yanaşı, yaxın qonşuluqda yerləşən digər dövlətləri də vahid geopolitik tam kimi götürən Amerika politoloqu Zbiqnev Bjezinski “Avrasiyanın Balkanları” adlandırdığı regio-

nun özündə “böyük güc vakumunu təmsil etdiyini” yazırdı. Z.Bjezinskiyə görə, burada daim yaxınlıqda yerləşən müxtəlif qonşu dövlətlərin geopolitik maraqları üst-üstə düşür (1, s.161-195).

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısı – 90-cı illərindən etibarən dünya sosialist sisteminin zəifliyi özünü açıq şəkildə göstərməyə başlamışdı. Sosialist ölkələrindəki kommunist partiyalarının hakimiyyətinə son qoyulmasına, Şərqi Avropa ölkələrində çoxpartiyalı sistemin yaranmasına, Polşa, Macarıstan, Rumınyaya, Bolqarıstan, Çexoslovakiya kimi ölkələrdə demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni cəmiyyətlər qurulmağa başlamışdı. Bu dövrdə SSRİ də digər sosialist ölkələrində baş verən hadisələrə əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi (məsələn, 1956-cı ildə Macarıstanda, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada) müdaxilə edə bilmirdi. Artıq sosialist ölkələrinin kollektiv təhlükəsizlik təşkilatı olmaq etibarını ilə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası da özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirməkdə idi. Son olaraq, 1991-ci ilin iyununda Budapeştdə çağırılan müşavirədə QİYŞ-in buraxılması haqqında qərar qəbul olundu. 1991-ci il iyulun 1-də Varşava Müqaviləsi Təşkilatı öz fəaliyyətini dayandırdı (2, s.37-38). Az sonra, 1991-ci ilin sonlarında SSRİ süqut etdi. 1991-ci il dekabrın 26-da SSRİ Ali Soveti SSRİ-nin buraxılması haqqında bəyannamə qəbul etdi. Bundan əvvəl isə dekabrın 8-də Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarusiya prezidentləri Belovejskdə MDB-nin yaradılması haqqında müqavilə imzalamışdılar. 1991-ci il 21 dekabrında SSRİ-yə daxil olan 8 respublika Alma-Ata bəyannaməsini imzalayaraq MDB-yə daxil oldular. SSRİ-nin ardınca ÇSSR və YSFR kimi federasiyalar da parçalandılar. 1993-cü ilin sonunda müstəqil Çexiya və Slovakiya respublikaları yarandı. Bununla da ümumilikdə dünya sosialist sistemi iflasa uğradı.

SSRİ-nin dağılması, digər ittifaq respublikaları ilə birlikdə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Tacikistanın da müstəqillik əldə etməsi ilə dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişikliklər Mərkəzi Asiya regionunda bir qədər əvvəlki dövrdən tamamilə fərqli yeni geosiyasi vəziyyətin formalaşmasına səbəb oldu. Həyata keçirilməsinə XVIII əsrdən başlanmış və XIX əsrin sonunda

baş a çatdırılmış, Rusiya tarixçilərinin bir qisminin “imperiyanın xarici sərhədlərinin formalaşmasının başa catması” kimi qələmə verməyə çalışdıqları hadisələr nəticəsində region Rusiyanın nüfuz dairəsinə daxil edilmişdi. 1917-ci ildə Rusiyada monarxiyanın devrilməsindən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklərin millətlərə “öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququ” verəcəkləri haqda vədlərinə baxmayaraq, 1917-1922-ci illərdə bu dəfə də sovet Rusiyası regionun ikinci işğalını gerçəkləşdirilmişdi. Və beləliklə, 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasına qədər Mərkəzi Asiya regionu dünya dövlətləri üçün bağı regiona, ümumiyyətlə hər cür geosiyasətdən uzaq bir əyalətə çevrilmişdi. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə isə onun bu mahiyyətində dəyişikliklər baş verməyə başladı, region böyük dünya dövlətlərinin maraqlarının kəşidiyi mühüm mərkəzlərdən biri oldu. Amerikalı politoloq Z.Bjezinski ele hesab edir ki, bütünlükdə Avrasiya regionuna təsir imkanlarına görə Mərkəzi Asiya regionu Qafqaz və Əfqanıstanla birlikdə “Avrasiya Balkanları” hesab oluna bilər (1, s.161-195). Belə ki, əslində bütün dünyada qüvvələr balansının necə olmasına Mərkəzi Asiya dövlətlərində hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf etməsinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri ola bilər. Öz növbəsində, dünyanın aparıcı dövlətlərinin, həmçinin region dövlətlərinin xarici siyasət fəaliyyətləri Mərkəzi Asiyada baş verən proseslərə təsir edən mühüm amillərdən biridir.

Dünya sosializm sisteminin və SSRİ-nin süqutunun beynəlxalq münasibətlərə təsiri böyük oldu - İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq münasibətlər sistemi dağıldı və beynəlxalq münasibətlərin tarixində yeni keçid dövrü başlandı. Birqütblü beynəlxalq münasibətlər sistemi yarandı - Amerika Birləşmiş Ştatları yeganə super gücə çevrildi. Soyuq müharibədən hərbi və iqtisadi cəhətdən güclü dövlət kimi çıxan ABŞ yeni yaranmış geosiyasi boşluqlarda öz təsirinə gücləndirmək, üstünlük əldə etmək istiqamətində fəaliyyətini genişləndirdi. ABŞ-ın bu siyasətini xarakterizə edən əsas nəzəriyyələr yarandı (3; 4; 5). Bunun qarşılığında isə beynəlxalq arenada qloballaşma adlanan və Qərbin mənafeyinə cavab verən yeni bir siyasi stratejiyanın formalaşması mərhələsi başlandı. Həmçinin Yeni dünya

Düzəni ABŞ-ın idarəçiliyində olan bir sıra beynəlxalq təşkilat və itti-faqların strukturunda dəyişikliyü zəruri edirdi. Bu baxımdan BMT so-yuq müharibədən sonra ümumi təhlükəsizlik mexanizminin yenidən canlandırılması məqsədilə 1992-ci ildə XXI əsrdə sülh və inkişafa yönələn “Sülh Gündəmi strategiyasını” (6) meydana qoydu. 31 yan-var 1992-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının dövlət və hökumət başçılarınun keçirilən görüşündə yeni beynəlxalq şərtlərin ortaya çıxdığı qeyd edilərək Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin davamlı inkişafı yolunda razılaşıma əldə edildi.

ABŞ öz liderliyini NATO çərçivəsində də ortaya qoydu. NATO-nun quruluş sənədində deyilirdi ki, bu itti-faq yalnız üzv ölkələrdən birinə hücum olacağı təqdirdə hərəkətə keçə bilər. Amma SSRİ-nin dağılmasından sonra NATO-nun fəaliyyətində yeni istiqamətlər formalaşımağa başladı. NATO-nun 1991-ci il tarixli London Deklarasiyası ilə açıqlanan və Yeni Strategiya Konsepsiyası kimi tanınan bu konsepsiya milli suverenliyi dünya düzəninin təməl nöqtəsi olmaqdan çıxardı. NATO-ya görə Avropanın təhlükəsizliyinə hədə olaraq bir sıra yeni ünsürlər meydana çıxıb: etnik münaqişələr, sosial-iqtisadi çatışmazlıqlar, nüvə silahının yayılması, ərazi müdaxilələri. Bunlar da NATO-nun yeni müdaxilələr etməsini şərtləndirir. NATO 1999-cu ildə Vaşinqtonda keçirilən yubiley sammitində Yeni Strategiya çərçivəsində ümumi təhlükəsizliyi qlobal səviyyədə həyata keçirəcəyini ehtiva etdi.

Mərkəzi Asiyada yeni yaranmış dövlətlər də milli maraqlarından çıxış edərək yeni şəraitə uyğun olaraq beynəlxalq aləmdə özlərinə aid yerlərini tutmağa çalışırdılar. SSRİ-nin dağılması ilə yaranmış dövlətlər yeni bir siyasi və iqtisadi sistemə daxil olmuşlar. Ümumiyyətlə SSRİ-in dağılmasından sonra həm Mərkəzi Asiyada, həm də onun hüdudlarından kənarında çoxları belə hesab edirdilər ki, bu dövlətlərin gələcək inkişaf yollarının seçilməsində İslam amili mühüm rol oynayacaq. Belə ehtimallar eşidilməyə başlanmışdı ki, Mərkəzi Asiyada Türkiyənin dünyəvi İslamı ilə İranın radikal İslamı arasında kəskin mübarizə olacaq. Lakin bu ehtimallar özünü doğrultmadı. Bu isə öz növbəsində digər bir fikri bir daha təsdiq etdi; geopo-

litika beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm rol oynayır, yeni ölkələrin fiziki coğrafiyası, yerləşdikləri coğrafi məkan onların digər dövlətlərlə siyasi, iqtisadi və digər əlaqələrin qurulmasında daha çox önəm verilən amillərdir, nəinki etnik, yaxud dini, mədəni yaxınlıq.

Ümumilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, region uğrunda XIX əsrdə Rusiya ilə Böyük Britaniya arasında getmiş “Böyük oyun” günümüzdə yeni aktorların əlavə olunması ilə müasir qaydada yenidən bərpa olunmuşdur. Hazırda region uğrunda geosiyasi mübarizə bir tərəfdən ABŞ, digər tərəfdən Rusiya, Çin, qismən Türkiyə, İran, həmçinin İran, Pakistan, Hindistan və Avropa Birliyi ölkələri arasında getməkdədir. Mərkəzi Asiyanın postsovet dövlətlərinin inkişafı məsələləri nəzərdən keçirildikdə regionalizm prinsipi diqqəti cəlb edir, yəni region ölkələrini özlərinin spesifik siyasi-iqtisadi siyasətləri olan Avrasiya materikinə əsas mərkəzləri arasında yerləşmiş vahid geosiyasi məkan kimi nəzərdən keçirmək mümkündür.

Regiondakı nüfuz bölgüsünü aydın görmək üçün onları ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır. Rusiya və Çin tarix boyu regionda çox mühüm təsir gücünə malik olublar (7). SSRİ-in dağılmasından sonrakı ilk illərdə Rusiyanın regiona marağının zəifləməsinə baxmayaraq, o, hər zamankı kimi bu dövrdə də Mərkəzi Asiyaya Avropa ilə birləşdirən həlqə olmuşdur. Avropadan Mərkəzi Asiyaya və əksi istiqamətdə edilən heç bir cəhd Rusiyanın iştirakı olmadan mümkün deyil. Rusiya Mərkəzi Asiyada özünün prioritet marağı kimi Əfqan-İslam amilinə qarşı mübarizəni göstərir. Bundan başqa Rusiya regionun enerji daşıyıcılarının nəqli məsələsində maraqlı olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Bildirir ki, regionun neft-qaz ehtiyatlarının mənimlənməsində, boru ixrac kəmərlərinin inşa olunmasında, istismarında, nəqlində iştirak edən digər dövlətlər kimi, regionda iştirak onun üçün də iqtisadi məsələdən daha çox siyasi məsələdir, daha çox regionda mövcud vəziyyətə nəzarət baxımından əhəmiyyətlidir. Bir sıra qərb ekspertləri SSRİ dağıldıqdan sonra Rusiyanın regionda əvvəlki nüfuzuna malik olmadığı haqda fikirlərini təsdiq etmək üçün region dövlətlərinin 1992-ci ilin yanvarında ATƏT-in üzvü olduqlarını, NATO ilə əlaqələrini inkişaf etdirməkdə maraqlı

olduqlarını qeyd edirlər. Amma bu məsələnin yalnız bir tərəfidir. Əslində Mərkəzi Asiya dövlətləri özlərinin təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün NATO ilə "Sülh tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində, Rusiya ilə kollektiv Təhlükəsizlik müqaviləsi təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlıq edirlər (8). Bundan başqa Rusiyanın Tacikistan və Qırğızistan ərazisində hərbi bazaları mövcuddur. Rusiyanın Tacikistan ərazisində hərbi bazalarını yerləşdirməklə geosiyasi maraqlarının təmin olunmasında bir dövlətə önəm verdiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Lakin Rusiya bunun heç də Tacikistanın regionda həlledici dövlət olduğu mənasını vermədiyini, sadəcə regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi zəncirində növbəti halqalardan biri olduğunu bildirir (10).

Digər bir fikrə görə Rusiya, XX əsrin 90-cı illərində zəifləmiş olan nüfuzunu 1999-cu ildə enerji daşıyıcılarının qiymətinin yüksəldilməsindən sonra yenidən bərpa edə bilib. Belə ki, XX əsrdə enerji daşıyıcıları geosiyasətin əsas simvoluna çevrilib. Artıq dövlətlər özlərinin hərbi və siyasi güclərindən daha çox enerji daşıyıcılarına sahib olmaları ilə təsir gücü qazanmış olurlar. Hazırda enerji daşıyıcıları yalnız təsir vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda ölkənin hərbi, siyasi, iqtisadi, texniki və mədəni "güç"ünün göstəricisi olaraq qəbul edilir. Bu gün Rusiyanın nəhəng neft-qaz ehtiyatlarına sahib olması sovet dövründə nüvə silahına sahib olması ilə eyni təsir gücünə malikdir.

Asiya-Sakit okean və Cənubi Asiya regionlarında əhəmiyyətli təsir gücünə malik olan Çin SSRİ-in dağılmasından sonra Mərkəzi Asiya regionuna da təsir edə bilmə imkanı əldə edib. Özünün coğrafi mövqeyinə görə Çin Mərkəzi Asiya və Asiya-Sakit okean regionlarını birləşdirən körpü rolunu oynayır. Bu isə başqa sözlə o demək olur ki, Mərkəzi Asiya regionunun enerji daşıyıcılarının Asiya-Sakit okean regionu bazalarına çıxarılması Çinin rolunun artmasına səbəb olacaq. Geopolitiklər arasında Çinin regiona münasibətdə siyasəti ilə bağlı bir-birinə tamamilə zidd olan iki fikir mövcuddur.

1. Bəzi mütəxəssislərə görə Çin Mərkəzi Asiya istiqamətində maraqlarını çox da açıq şəkildə göstərmir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, onun belə maraqları yoxdur. Belə yanaşma hər şeydən əvvəl

onunla bağılıdır ki, Çin üçün Asiya Sakit okean regionunda olan dövlətlərdən daha önəmlidir. Bundan başqa Çin dövlətlərlə bəyan edib ki, regionun yeni müstəqil dövlətləri ilə dostluq, qonşuluq münasibətlərinin qurulması ilə bərabər, həmçinin Rusiya ilə də qonşuluq əlaqələrinin olması onun üçün əhəmiyyətlidir. Çinin SSRİ-in dağılması ilə yaranmış “boşluğu doldurmaq” kimi məqsədi yoxdur. Çinin Mərkəzi Asiyada çox da fəal olmamasının daha bir səbəbi kimi Sintizyan Uyğur muxtar vilayətində islamçılıq və separatçılıq əhval-ruhiyyəsinin yayılacağından ehtiyat etdiyi də göstərilir. Bu məsələ ilə bağlı daha bir maraqlı fikir ondan ibarətdir ki, əslində Çin beynəlxalq aləmin diqqətinin Sintizyan Uyğur muxtar vilayətinə, orada baş verən hadisələrə cəlb olunmasını istədiyindən Mərkəzi Asiya istiqamətində passivlik göstərir. Ola bilsin ki, bu yanaşmada müəyyən qədər həqiqət var. Belə ki, Çində baş verən bəzi məsələlər (məsələn Tibet hadisələri, daxili bazarın tənzimlənməsi məsələsindəki problemlər və s.) onsuz da onun beynəlxalq imicinə kifayət qədər ziyan vurur, qərb dövlətlərinin ölkənin daxili işlərinə qarışması cəhdlərinə səbəb olur. Bu baxımdan Çinin daha bir problemlə diqqət cəlb etmək istəməməsi başa düşüləndir. Çinin Mərkəzi Asiya siyasətinə daha bir baxışının müəllifləri olan qazax və qırğız politoloqları onun “passiv siyasət yürütməsi” ilə bağlı bir qədər fərqli fikirlər irəli sürürlər. Onlar belə hesab edirlər ki, Çin onların dövlətlərinə münasibətdə “sürünən işğal” siyasəti həyata keçirir. Yəni Qazaxıstan və Qırğızıstanla sərhəd rayonlarında Çin əhalisinin yüksək miqrasiyası müşahidə olunur (9). Əslində bu, ölkə daxilindəki ağır vəziyyətlə bağlıdır. Dövlətin bu miqrasiya ilə əlaqəsi yoxdur. Lakin son vaxtlar Çin Mərkəzi Asiya istiqamətində siyasətini bir qədər fəallaşdırıb. Daha çox iqtisadi əlaqələrə üstünlük verilir ki, bunlar da investisiya qoyuluşunun artması, nəqliyyat dəhlizlərinə maraqlar, bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi şəklində özünü göstərir.

İkinci yanaşmaya görə isə, Çinin Mərkəzi Asiya regionu ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan münasibətləri mövcuddur və bu münasibətlər yüksələn xətt üzrə sürətlə inkişaf edir. Regionun təhlükəsizliyi məsələlərində maraqlar üst-üstə düşür. 2001-ci

ildə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının yaranması ilə dövlət və hökumət təşkilatlarının başçılarından hər il müntəzəm görüşlərinin keçirildiyi qeyd olunur. 2002-ci ildə Çin-Qazaxıstan və Çin-Qırğızıstan arasında mehriban dostluq, qonşuluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilələrin imzalandığı göstərilir. Həmçinin iqtisadi əməkdaşlıq, investisiya qoyuluşu, ticarət sahəsində böyük uğurlar əldə edildiyi göstərilir. Bundan başqa təhlükəsizlik məsələlərində Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Tayvan, Tibet və Şərqi Türküstan məsələlərində Çinlə həmrəy olduqları qeyd edilir. Həmçinin qeyd olunur ki, Çin Mərkəzi Asiya regionu ölkələri ilə münasibətlərini həm mövcud ənənələri, həm də müasir xüsusiyyətləri nəzərə almaqla qurur.

SSRİ-in dağılmasına qədər iki qütblü olan dünyanın sonradan Amerikanın lider olduğu bir qütblü dünyaya çevrilməsi haqqda fikirlə demək olar ki, bütün tədqiqatçılar razıdırlar. Lakin bununla razılaşmayıb, əksinə SSRİ-in dağılmasından sonrakı dünyanın çoxqütblü olduğunu iddia edənlər də var. Bu fikrin tərəfdarlarına görə Mərkəzi Asiya ilə həmsərhəd olan dövlətlər müxtəlif xarakterdədirlər (10). Məsələn, Asiya-Sakit okean regionu çoxqütblüdür və bu regionda Yaponiya, Çin və Rusiya ABŞ ağılığına qarşı dayanmağa çalışırlar. Adətən yüksək gərginliyin olduğu Yaxın və Orta Şərqdə ABŞ üstün mövqeyə malikdir. Mərkəzi Asiya ətrafı regionlarda nə baş versə versin, bütün məsələlərdə ABŞ aparıcı, hətta həlledici rol malik olduğunu göstərir. ABŞ Mərkəzi Asiyada yaranan dövlətlərlə ilk diplomatik əlaqələr yaradan dövlət olmuşdur. Bu istiqamətdə dövlət katibi Ceyms Beykerin 1992-ci ilin yanvarında bölgəyə etdiyi səfər ilk addım oldu. C.Beyker ABŞ-ın regiona dair xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərini açıqladı.

1. Qazaxıstanın nüvə silahı problemini dərhal həll etmək, digər ölkələrə xüsusən də İrana nüvə silahının satılmasının yolverilməzliyini bildirməklə, ümumiyyətlə regionda nüvə problemini aradan qaldırmaq.

2. İranın regiona marağ dairəsini genişləndirməsini nəzarətdə saxlamaqla, radikal İslamın yayılmasının qarşısını almaq və Türkiyəni regional model və güc olaraq qəbul etmək.

3. Bölgənin təbii ehtiyatlarının, xüsusən neftin və qazın işlənilməsi prosesində ABŞ-ın özünəməxsus və üstün rolunu təmin etmək.

4. Yeni dövlətlərin Qərbin təhlükəsizlik və iqtisadi sisteminə daxil olmasına kömək etmək.

5. Demokratiya və insan haqları prinsipinə xüsusi önəm vermək.

6. Sadalanan prinsipləri Rusiya ilə bərqərar olmuş əlaqələri pozmadan həyata keçirmək.

ABŞ-n regionda yürütdüyü xarici siyasətində diqqəti cəlb edən nüans yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərə məhz inkişafın Türkiyə modelini təklif etməsidir (11, s.12-17; 3, s.143-158, 404-405). Bu, Amerikanın Türkiyə ilə uzun illər davam edən müttəfiqlik münasibətlərilə yanaşı, regionun etnosiyasi reallıqlarından qaynaqlanırdı. Digər qonşu dövlətlərlə model kimi Türkiyə variantına üstünlük verilməsi dövlətlərin sivil dünyaya inteqrasiya prosesinə təkan vermiş oldu. Müstəqil dövlətlərin “fikir modeli”nə üstünlük verməsi əslində dünyəvi dövlət quruculuğu deməkdir. 1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyənin xarici siyasətinin müasir aspektlərini və qarşıda duran vəzifələrini təhlil edən türk analitikləri yeni geopolitik şəraitdən maksimum yararlanmağı və aktiv diplomatiya müstəvisinə keçməyin zəruriliyini göstərirdilər. Çoxqütblü dünyanın dağılması bu dövrə qədər yürüdülmə xarici siyasət konsepsiyasında ciddi dəyişikliklər etməyin vacibliyini ortaya qoymuşdur. “Vyana qapılarından Çin səddinə qədər uzanan böyük bir ərazidə eyni mədəniyyəti daşıyan, eyni dildə danışan, eyni dini paylaşan türk məkanında Türkiyənin cari maraqlarından çıxış etməyə, yalnız daxili problemlərinə qapılmağa haqqı yoxdur” deyən türk analitikləri bütün aspektləri əhatə edən siyasət yürütməyin vaxtı çatdığını qeyd edirdilər.

İkinci dünya müharibəsindən sonra kommunizmin təzyiqləri altında Qərb təhlükəsizlik sisteminə daxil olan Türkiyə Soyuq müharibə dövründə bölgədə mühüm rola malik idi. Şimali Atlantika Alyansının sərhədlərinin strateji əhəmiyyət daşıyan böyük bir hissəsi Türkiyə tərəfindən qorunurdu və Amerika ordusundan sonra ikinci bö-

yük orduya malik idi. Qərb müttəfiqləri Türkiyəni ortağ demokratik prinsipləri və dəyərləri bölüşən müttəfiq dövlətdən daha çox Sovet hərbi qüdrətinə qarşı dayanan bir güc kimi qiymətləndirirdilər. Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra isə Türkiyənin NATO-un Cənub boyu sərhədlərini qoruyan anti-kommunist qala kimi beynəlxalq imici dəyişilməyə başladı. Lakin Sovetlər Birliyinin tarixin arxivinə verilməsindən sonra postsovet məkanında yeni müstəqil türk dövlətlərinin meydana çıxması, həmçinin Qara dəniz hövzəsində ənənəvi qüvvələr nisbətinin pozulması ilə Türkiyə üçün yeni imkanlar açıldı. Əvvəlki mülahizələrə zidd olaraq Qərb tədqiqatçıları və alimləri “dəmir pərdənin yox olması ilə Türkiyənin önəminin artmağa başladığını” vurğulayırdı. Füllər Türkiyəni yenidən düzənlənən dünyanın geopolitik mərkəzi kimi qiymətləndirirdi. Ümumiyyətlə Qərb mətbuatı Türkiyənin dəyişən dünyada böyük regional gücə çevrildiyini vurğulayırdı. Türkiyə Mərkəzi Asiya regionuna dair siyasətində etnosiyasi və tarixi amillərindən uğurla istifadə etməyə başladı. Türk dövlətləri də inkişaf modeli kimi Türkiyə modelini seçmiş, ikitərəfli əlaqələrin bünövrəsi möhkəm qoyulmuşdu. Yeni müstəqil dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlara üzvlüyü müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi yolunda mühim bir addım idi. Türkiyənin birbaşa dəstəyi ilə Orta Asiya respublikaları BMT, ATƏT kimi nüfuzlu təşkilatlara üzv oldular (12, s.104).

Aİ-in Mərkəzi Asiyada önəmli iqtisadi maraqları vardır. Neft və təbii qaz baxımından xaricdən asılı olan Aİ ölkələri üçün Mərkəzi Asiyanın neft və təbii qaz resurslarına nüfuz etmək həyati əhəmiyyət daşıyır. Robert D.Blackwill və Michael Stimerin 1997-ci ildə çap edilən “Türkiyə və Xəzərin əsas ölkələri ilə əlaqələr” başlıqlı məqalələrində Qərbin bölgə ilə bağlı siyasətini belə analiz etmişlər. “Şübhəsiz bu bölgəni klassik geopolitikanın ən son oyun sahələrindən biri kimi düşünmək olar. Rusiya bu regionla bağlı maraqlarını qarışıq şəkildə hiss etdirir: İran və Türkiyə aydın rəqib vəziyyətindədirlər; Pakistan özü üçün (bölgədə) bir hissə arzu edir; Səudiyyə Ərəbistanı buraya “səssiz diplomatiya” ilə daxil olmuşdur. ABŞ... oyunu bütöv-

lükdə anlayan tək, yeganə güc mərkəzi kimi görünür. Avropanın regiona marağı var, amma aydın siyasəti yoxdur” (13).

Avropa İttifaqının Orta Asiyaya günümüzdə duyduğu marağın əsas səbəbi regionda çox miqdarda təbii neft və qaz ehtiyatlarının olmasıdır. Avropa İttifaqı ehtiyacı olan qazı tək bir mənbədən (Rusiya) almaq fikrində deyil. Çünki bu asılılıq, iqtisadi və stratejik olaraq Avropanı Rusiyanın qarşısında çətin vəziyyətə salır. Avropa İttifaqı təbii qaz ala biləcəyi mənbələri və yataqları alternativ variantlı formalaşdırmaq niyyətindədir. Bu məqsədlə Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələri möhkəmləndirmək və onlarla stratejik müttəfiqlik yaratmağı planlaşdırır.

Qərbi Avropa ABŞ-la müttəfiqdir və bu məsələlərdə onunla daha çox əməkdaşlıq etməyə üstünlük verir, nəinki rəqabətə. Bu, həmçinin regionda maraqları olan Türkiyəyə də aiddir. ABŞ regionun enerji daşıyıcılarının nəqli məsələlərində Türkiyəyə böyük önəm verir. ABŞ belə hesab edir ki, Qafqaz və Əfqanıstan ərazilərindən keçməsi nəzərdə tutulan nəqliyyat dəhlizlərindən başqa, bütün digər layihələr region dövlətləri olan Rusiya, Çin, yaxud İranın mövqelərinin maraqlarına uyğun gəlmir. Geosiyasi baxımdan Türkiyə ABŞ-ın NATO üzvü müttəfiqidir və ABŞ bundan istifadə edərək onu regionda Amerika siyasətinin həyata keçirilməsində əsas dövlət olaraq görür.

Rusiya və Çinin regionda ABŞ-ın güclənməsini istəməməkdə maraqları üst-üstə düşür. Eyni zamanda, hər iki dövlət regionun mühüm problemləri üzrə əməkdaşlıq təşkilatı olan Şanxay Əməkdaşlığı Təşkilatının yaradıcılarıdır (12). Lakin bi-birinin də zaman-zaman rəqib olduqlarını unutmurlar. Ümumiyyətlə isə, toqquşan maraqların olduğuna baxmayaraq, hər üç dövlət lazım gəldiyində, yəni maraqları üst-üstə düşdüündə razılığa da gələ bilirlər. Məsələn, 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra terrora qarşı kompaniya çərçivəsində ABŞ hərbi bazalarının Mərkəzi Asiyada yerləşdirilməsi məsələsində olduğu kimi.

İrana gəlicə, qeyd edilməlidir ki, ABŞ dövlət departamentinin “Xəzər hövzəsinin enerji inkişafı” məruzəsində də göründüyü kimi

Ağ Evin regiona dair siyasətinin 4 istiqaməti sırasında “İranın təcrid olunması” mühüm yer tutur. “İranın izolyasiyası”na müvəffəq olmaq üçünsə onun gəlirlərinin məhdudlaşdırılması lazım gəlir. Bundan ötrü ən səmərəli yol və vasitə kimi İranın neft və qaz ehtiyatlarından faydalanmasının əngəllənməsi seçilmişdir. Dövlət Departamentinin bu sənədinin digər bir bəndi (“Dünya enerji təminatının artımı və genişlənməsi”) Xəzər karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsini nəzərdə tutmaqla yenə də İranla bağlı məqamları önə çəkir. Məruzənin qalan iki bəndində (“Regional münaqişələrin həlli”); “Xəzər hövzəsi ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi”) İranın Qafqazda və Orta Asiyada proseslərə (ərəzi-etnik konfliktlərə və s.) nüfuz etməsinin qarşısı alınmasının vacibliyi, xüsusilə də Rusiyadan keçən neft kəməmindən asılılığın aradan qaldırılmasının zəruriliyi, regionun karbohidrogen ehtiyatlarının İran vasitəsilə nəqlinin yolverilməzliyi vurğulanırdı.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, Mərkəzi Asiya-Sakit okeanı regionu çoxqütblüdür. Və bu regionda Yaponiya, Çin, Rusiya, İran, Cənubi Asiyada Hindistan ABŞ ağılığına qarşı dayanmağa çalışırlar (10). Lakin öz növbəsində Çin və Pakistan da Hindistana özlərinin əks mövqələrini nümayiş etdirirdilər. Avropa isə Şərqi Avropa və Baltikyanı ölkələrin də NATO-ya üzv olmasından sonra tamamilə ABŞ-in dominantlığı altındadır. Lakin bütün bu iddialara baxmayaraq bir məsələni diqqətə almamaq mümkün deyil: Mərkəzi Asiya ətrafı regionlarda nə baş verisə versin, bütün məsələlərdə ABŞ aparıcı, bəzən də həтта həlledici mövqe nümayiş etdirir. Bu isə o deməkdir ki, yeni dünyanın necə olacağı haqda mübahisələrin hələ də davam etdiyinə baxmayaraq, atlantizim və yaxud avrasiyaçılıq fikirlərinin üstün olacağından asılı olmayaraq, özünün iqtisadi və hərbi-siyasi imkanlarına görə ABŞ hələ də dünya ağılığına iddia edə biləcək yeganə super dövlətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бжезинский З. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы*. Москва: Международные отношения, 2009. – 280с.

2. Jean-Yves Haine. “*An Historical Perspective*”, *EU Security and Defence Policy: The First Five Years (1999-2004)*, Nicole Gnesotto, der., Paris, European Union Institute for Security Studies, 2004, s.37-38.
3. *Küreselleşme-Yeni Dünya düzeni*. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (Online). Mənbə: <http://www.mfa.gov.tr/kuresellesme-yeni-dunya-duzeni.tr.mfa> [Baxılıb: 30 aprel 2017].
4. Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilization*. Foreign Affairs (Summer 1993), V.72, No:3, 22-28.
5. Francis Fukuyama. (5.10.2001). *History is Still Going Our Way: Liberal Democracy Will Inevitably Prevail*. Wall Street Journal. (Online). Mənbə: <https://www.wsj.com/news/opinion> [Baxılıb: 30 aprel 2017].
6. Elinor C.Sloan. *Bosnia and New Collective Security*. Westport: Praeger Publishers, 1998, 4-8. (Online). Mənbə: <https://www.questia.com/library/106744132/bosnia-and-the-new-collective-security> [Baxılıb: 30 aprel 2017].
7. Владимир Парамонов. *Формирование геополитической ситуации в Центральной Азии – внешние факторы*. (Online). Mənbə: http://www.cac.org/journal/2000/journal_rus/cac07_2000/17.paramonov.shtml [Baxılıb: 30 aprel 2017].
8. *NATO and Central Asia. The two elephants that never meet*. EUCAM Watch, No.11. Issue 11 - February 2012. (Online). Mənbə: http://www.eucentralasia.eu/fileadmin/user_upload/PDF/Newsletters/EUCAMWatch-11.pdf [Baxılıb: 30 aprel 2017].
9. *Китай и центральноазиатские страны: вместе открыть новую страницу в истории дружбы, сотрудничества и развития*. Китайский Информационный интернет Центр China.org.cn (Online). Mənbə: http://russian.china.org.cn/international/archive/zhongya/txt/2004-11/18/content_2143271.htm [Baxılıb: 30 aprel 2017].

10. Sevinc Ruintən, Cavid Əlisgəndərli. *Yeni dünya düzəni şəraitində Mərkəzi Asiya regionu geosiyasi maraqlar sistemində* // Tarix və onun problemləri, 2012, №4, s.132-144.
11. *Bağımsızlığın ilk illəri (Azərbaycan, Kazakistan, Qırğızistan, Özbəkistan, Türkmənistan)*. T.C.Kültür Bakanlığı Milli Kütüphanə Basımevi. Ankara, 1994. – 298 s.
12. Məmmədli N. *Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə (XX əsrin 90-cı illəri)*. Bakı, 2005.
13. Robert D.Blackwill, Michael Stimer (Eds.) *Allies Divided: Transatlantic Policies for the Greater Middle East*. Cambridge, MA, The MIT Press, August 1997. (Online). Mənbə:
<http://www.belfercenter.org/publication/allies-divided-transatlantic-policies-greater-middle-east> [Baxılıb: 30 aprel 2017].

Полад РЗАЕВ

Магистрант

Бакинского Государственного Университета

РАСПАД СССР И ВХОЖДЕНИЕ ПОСТСОВЕТСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО РЕГИОНА В СФЕРУ ИНТЕРЕСОВ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ

В статье рассказывается о формировании нового мирового порядка, распада Советского Союза, вхождении постсоветского центральноазиатского региона в сферу интересов мировых государств. Указывается, что установлением нового мирового порядка данный регион вновь стал объектом пристального внимания мировых государств, что в данном регионе у них есть общие интересы, а также сталкивающиеся интересы. Автор соглашается тезисом о том, что «Большая игра» за регион, которая происходила в 19 веке между Российской и Британской империями, в наши дни возобновлена, с разницей того, что игроков стало больше. И что, США пока что являются тем государством, без ведома которого, в регионе ничего существенного происходить не может.

Polad RZAYEV

Master degree of the Baku State University

**COLLAPSE OF THE USSR AND THE INCLUSION OF THE
POST-SOVIET CENTRAL ASIA REGION TO THE SPHERE
OF INTERESTS OF WORLD POWERS**

The article considers questions about the formation the new world order, the collapse of the world socialist system, collapse of the Soviet Union and the inclusion of the post-soviet Central Asia region to the sphere of interests of world powers. It is indicated, that the establishment of a new world order this region again became an object of close attention world powers, they have in this region common interests, as well as conflicting interests. The author agrees with the thesis that "Great Game" for the region, which took place in the 19th century between the Russian and British empires is renewed with the difference that the players became more. And the US is still a state, without knowing which, in the region nothing significant can not happen.

Sədulla NURİYEV
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi
E-mail: Nuriyevqacar.77@gmail.com

AZƏRBAYCANIN EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİNDƏ TÜRK SİMVOLLARI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qənirə PİRQULİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Azərbaycan, epiqrafika, Türk, simvolika, Səfəvi

*Ключевые слова: Азербайджан, эпиграфика, Турк, символика,
Сафавид*

Key words: Azerbaijan, epigraphy, Turk, symbolism, Safavid

Zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənəsi vardır. Bu ənənəni araşdırıb-öyrənərkən bizə təkcə yazılı mənbələr deyil, həmçinin epiqrafik məlumatlar, arxeoloji tədqiqatlar, simvolika da lazım olur. Epiqrafik abidələrdə tariximizin qaranlıq səhifələrinə işıq sala biləcək xeyli sayda faktlar qorunub saxlanılmışdır. Quzey Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin tədqiqi, düzgün şəkildə oxunması, tərcümə edilərək elmi ədəbiyyata gətirilməsi əsasən M.Nemətovanın payına düşür. Onun 6 cildlik əsərində Quzey Azərbaycanın bir çox epiqrafik abidələri tədqiq edilmişdir. Bununla belə bu abidələr üzərində olan simvollar barədə hələ də tarixşünaslığımızda geniş tədqiqat əsərləri yazılmamışdır. Məqaləmizdə biz bu epiqrafik abidələr üzərində olan simvolların izahını verməyə çalışmışıq. Quzey Azərbaycanla yanaşı xarici ölkələrdə yerləşən muzeylərdə də Azərbaycana aid xeyli sayda epiqrafik abidə var-

dır. Bu məqaləmizdə biz Metropolitan İncəsənət Muzeyində saxlanılan bir epiqrafik məmumat haqqında da məlumat verəcəyik.

Metropolitan İncəsənət Muzeyində saxlanılan XIX əsrə aid inventar nömrəsi 2006.523a,b olan qələmdan üzərində təsvir edilən miniatürdə xeyli sayda türk simvolları yer almışdır. Üzərində harmonik şəkildə qızılı və qəhvəyi rəngli fonun olduğu və lak-xüsusi parıltılı məhlul çəkilməş bu qələmdan XIX əsrə aiddir. Çox güman ki Mirzə Baba (1780-1810) və ya onun şagirdlərindən birinin əl işidir. Yuxarı hissədə Qızılbaş şahı Xaqan I İsmayılın (1501-1524) qoşunu ilə Osmanlı ordusunun 1514-cü ildə Çaldıran düzündəki vuruşması təsvir edilmişdir. Qələmdanın üst hissəsində biz iki ordunun toplarında olduğu bir döyüş meydanında təsvir edildiyini görürük. Şah I İsmayıl miniatürdə Malqoçoğlunun-Osmanlı sərkərdəsinin bədənini qılıncı ilə ikiyə bölən halda təsvir edilmişdir. Qələmdanın yan tərəflərində isə təbiət mənzərəsi fonunda ox və qılıncı silahlanmış atlıların itlərlə birlikdə ov səhnəsi təsvir edilmişdir. Bir tərəfdə ayı ovu, digər tərəfdə isə ceyran ovunu görə bilərik [20]. Qələmdanın üzərində bir çox türk simvolları təsvir edilmişdir. Bunlardan biri ayının ovlanmasıdır. Ayı türk simvolikasında özünəməxsus yeri olan heyvandır. Meşə tanrısı və ya meşə ruhunun simvolu olan ayının ovlanması ilə ayının gücünün və müxtəlif üstünlüklərinin insana keçdiyinə inanılırdı. Doğrudur İslamın qəbulundan sonra ayı qüvvətin və eyni zamanda pisliyin, kobudluğun simvolu olsa da, türk simvolikasında öz yerini qoruyub saxladı [1, 140]. Ov türklərin həyatında xüsusi yerə sahibdir. Dövrün mənbələrinə diqqət edilsə Xaqan I İsmayılın ova xüsusi həvəsli olduğunun şahidi olarıq [12,63]. Türklərdə ov dövlət və xalq ovları deyə iki yerə bölünürdü. Həmçinin ən məşhur ovlardan biri də sürətli ov idi. Bu zaman ov müxtəlif yollarla qovalanıb bir yerə top-

lanılır və ovçu, at, ovçu quş, ov üçün əhliləşdirilmiş hepardlardan və bəbirlərdən istifadə edirdi [1, 162]. Türklərdə ov həm də döyüş öncəsi hərbi təlim kimi idi. Şah I İsmayıl 1503-cü il Almabulağı döyüşündən öncə, 1508-ci il Bağdad fəthindən əvvəl ov təşkil etmişdi [12, 68; 3, 73]. Səfəvi sülaləsi zamanında əsasən qədimdən bəri türklərdə mövcud olan halqa ovu həyata keçirilirdi. Ov mərasimində iştirak edən əsgərlər ox atmaq, qılınc vurmaq, kəmənd atmaq, gürz istifadə etmək və mizraq atmaqla məşğul olurdular. Xaqan I İsmayıl isə adətən ox, qılınc, mizraq, toppuz və qılıncdan istifadə edirdi [12, 63, 65, 74]. Azərbaycan İmperatoru Şah I İsmayılın ayı ovlanması, xüsusən cəmi iki oxla ayını yerə sərə bilməsi diqqətdən yayınmamalıdır [3, 49]. Eyni zamanda diqqətlə baxanda qələmdanın üzərində təsvir edilmiş bəzi atlıların atlarının quyruğunun düyünlü təsvir edildiyini görmək olar. Türk inancında yas ifadəsi olaraq vəfat etmiş şəxsin atının quyruğu ya kəsilərdi, ya da düyünlənərdi. Orta əsr miniatürlərində vəfat etmiş türk şahları təsvir edilərkən onların atlarının quyruqları düyünlü olaraq da təsvir edilmişdir [1, 124]. Sultan Səlimin (1512-1520) Azərbaycan yürüşündən dönməsi təsvir edən “Hünarnamə” əsərində olan miniatürə baxsaq sultanın da atının quyruğunun düyünlü olduğunu görərik [13, 895]. Miniatürdə Şah I İsmayılın atı boz rəngdə təsvir edilmişdir. Maraqlıdır ki, bir çox məşhur türk qəhrəmanların boz atı olmuşdur. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Mənbələrdə Baba İlyas təsvir edilərkən onun boz atının olması vurğulanılır – “Boz atlı və nurdan əmmaməli şeyx”; Əlvən Çələbi Babai üsyanında iştirak edən Baba Rəsulun ölümünü təsvir edərkən yazır: “Şeyx boz atın üstündə göylərə yüksələrək, gözdən itdi”; Suriyalı Mişel Oğuz Xaqanı qoşunlarının önündə boz at üstündə təsvir edir; Dədə Qorqud dastanında da boz at təsvirinə rast

gəlirik [5, 77, 78, 86, 88]. Bundan əlavə boz at haqqında türk atalar sözləri də vardır: Boz atın yanında duran ya onun xasiyyətindən ya da suyundan/tükündən götürər; Boz ata, qadına və oğula qulluq edən üzü ağarmaz. Çar Rusiyası dövründə işğalçılara qarşı mübarizə aparan Qaçaq Nəbinin də atının adı boz at idi [8, 209]. Şah İsmayıl öz yazdığı varsağısında da özünü bu cür təsvir edir: “Qırmızı taclı, boz atlı” [10, 354]. Qeyd edək ki, Xaqan I İsmayılın atlarından biri “badi-səba” (sabah yeli) adlanırdı. At, qurd və öküz türk inanc sisteminin 3 təməl simvolunu təşkil edir. Türk etnosu tarixdə ən çox dindəyişən etnos olaraq bilinir. Məlum məsələdir ki, hər dəfə yeni din qəbul edəndə yeni dini köhnə dinin bilikləri əsasında qavrayırdılar. Məhz buna görə Türklərdə İslamın qəbulundan sonra da əski inanclar uzun müddət yaşamış və bu gün də yaşamaqdadır. Qədimdə ölən kəmi (yəni şamanı) o biri dünyaya atın aparmasına inanılırdı. Zaman keçdikcə, yeni dinlər qəbul edildikcə inanclar, xalq adətləri bir-birinin içində keçmiş və ayırd edilməsi mürəkkəb olan inanclar ortaya çıxmışdır. Türk-İslam mistik təfəkküründə şeyxlər, müridlər, sufilər, övliyalar, dərvişlər, qələndərilər və qızılbaş dədələri kəmə aid olan bütün bu xüsusiyyətlərə sahib olmuşlar. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də atlı döyüşünün at çapa-çapa geri dönüb ox atması səhnəsidir. Bu daha çox türk döyüş sənətinə xasdır. At üstündə ox atmaq məharətinə görə romalıların təfəkküründə türklər yarı at, yarı insan – kentavr kimi iz qoymuşdular [4, 233; 8, 27, 203, 205, 208, 209]. Döyüş səhnəsində əsir düşən Osmanlı əsgərlərinə diqqətlə baxdıqda onların keçəl, lakin saqqallı, bığlı olduğunu görə bilərik. Dərvişlər, Abdal və Qələndərilər, o cümlədən Osmanlı dövlətindən özünəməxsus yeri olan Bektaşilər başlarını, saqqallarını və qaşlarını qırxırdılar, lakin uzun bığ saxlayırdılar. Bektaşilər və Qızılbaşlar uzun bığ saxlamağı

xoşlayırdılar. Miniaturdə Osmanlı əsgərlərinin saqqalı və qaşları yerində olsa da onların keçəl olması diqqət çəkicidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniçərilər Hacı Bektaş özlərinin piri sayırdı. Bektaş sərpuşu sonradan Yeniçəri sərpuşu olmuşdu. Hacı Bektaş Türküstanda fəaliyyət göstərən Əhməd Yəsəvi tərəfindən Anadoluya göndərilmişdi. Şah I İsmayılın ulu babası Firuzşah da Xorasandan gəlmişdi. Şeyx Səfiəddin də, Hacı Bektaş da öz şəcərəsini İmam Musa Kazıma bağlayırdı. Doğrudur, nəzərə almaq lazımdır ki, təsəvvüf təriqətinin piri mütləq peyğəmbərə qırılmaz qohumluq əlaqələri ilə bağlı olmalı olduğundan bir çox təriqət rəhbərləri özlərinin şəcərələrini İmam Musa Kazıma çatdırırdılar [15, 21]. Türklərin cəm şəkildə yaşadıkları, Xorasan bölgəsindən çıxan müxtəlif şeyxlər tarixdə müxtəlif adlı təriqətlər qursalar da, bunlar hamısı bir-biri ilə bağlı idi və hər biri də İslam dini içərisində öz əski inanclarını mühafizə edib, onlara İslam donu geyindirib qoruyub saxlayırdılar [9, 19; 5, 114, 116, 126]. Qələmdanın üzərində Şah I İsmayılın dəbilqəsində iki quş lələyi təsvir edilmişdir. Bilgə xaqana ucaldılmış kompleksdə, Qazaxıstan və Qırğızıstandakı “Altın tamqa tarxan”, “Kuli-Çur”, “Elgene bulaq”, “Anonim-4” kimi arxeoloji abidələrdə türk sərkərdələrinin dəbilqələrində ovçu quş lələyi aşkar olunmuşdur [4, 132].

Naxçıvan Tarix Muzeyində saxlanılan Şah I Abbasın (1587-1629) bürüncdən olan iki başlı baltası da türk simvolları ilə zəngindir [19, 117]. Baltanın üzərindəki epiqrafik yazı t.e.d. M.Nemətova tərəfindən tərcümə edilmişdir. Baltanın üzərində dəstəyə yaxın hissədə qaraquş təsvir edilmişdir [19, 211] Qaraquş doğan cinsindən olan quş olub, güc və hakimiyyət simvoludur, eyni zamanda qoruyucu quşdur. Bu quşun adı qədim türk kitabələrində “qızıl qanadlı təlim quşu” olaraq keçir və Göytürk-uyğur sənətində geniş yer tutur. Qaşqarlı

Mahmudun “Divan”ında qaraquşun adı 4 mənada qeyd edilir ki, bu mənələrdən biri də “Mizan” ulduzudur. Bu isə Oğuz Xaqanın oğlu Ulduz xanla əlaqədədir. Oğuz Xaqanın oğlu Ulduz xanın soyundan gələn oğuz tayfalarının onqonu qaraquşdur. Türk döyüşçülərinin istifadə etdikləri döyüş üzlükləri qaraquşun simvolu idi. Türklər inanırdı ki, Günəş və Merihin (Mars, əjdaha) nəzarətində olan silahlardan və zirehlərdən istifadə edərkən insan ruhunun və varlığının bu güclər tərafindən ələ keçirilməməsi üçün geyilən üzlüklər pis ruhları qorxudur və onların insana yaxınlaşmamasına səbəb olurdu [8, 247, 248, 251]. Qeyd edək ki, Səfəvi, Əfşar və Qacar sülalələrinin hakimiyyəti zamanında da döyüşçülər üzlüklərdən istifadə edirdilər və bu üzlüklərin alın hissəsində ay-günəş simvolu təsvir edilirdi [4, 294]. Balta üzərindəki qaraquşun ətrafında tuğ işarələrinin təsvir edilməsi də onun hakimiyyət quşu olduğunu göstərir. Qaraquşdan bir az aşağıda ovlanan quşlar təsvir edilmişdir. Həmin quşlardan aşağıda heyvanın olması bu quşların ovlandığına işarədir. Mahmud Qaşqarlının “Divan”ında quşlar bəylik, qut-xoşbəxtlik və tale simgəsi olaraq göstərilmişdir [1, 153]. Baltanın uclarında üçbucaq işarəsi vardır. Bu “tumar” adlanan simvoldur, hansı ki, Yer-Göy-Su üçlüyünü ifadə edir. Tumarın içində ox ucu təsvir edilmişdir. Həmin ox işarəsi quşların belində də yer alır. Bu eyni zamanda damğa qəbul edilir və “al-damğa” adlanır ki, bir başa hökmdarlığın möhürüdür. Ümumi olaraq isə bu işarə “qut” şəklində oxunur [4, 159]. Baltanın ağzının hilal formasında olması hakimiyyət simvolu olduğunu əks etdirir. Hilal iki buyuz formasında olub, ilahi bilik, güc və hakimiyyət rəmzidir. Eyni zamanda baltada təsvir edilən bəbir simvolları da diqqəti cəlb edir. Bəbir vəhşi heyvan olub türk inancında xüsusi yer tutur və aslan, pələng kimi hakimiyyətə layiqlik simvoldur [1, 136].

Göründüyü kimi, Xaqan I Abbas öz hakimiyyəti zamanında iddiaların əksinə farspərəst siyasət yeritməyib, o digər Səfəvi xaqanları kimi türk kimliyini, türk simvolikasını qoruyub saxlayıb və onun tədbirləri dövlətimizin mahiyyətini dəyişməyib.

Epiqrafik abidələrimizdə rast gəlinən digər bir türk simvolu ay-para və ulduz simvoludur. Şəki rayonunda yerləşən 1596/97-ci il tarixli məscidin divarı üzərində olan [18, 80], Baş Laysk kəndində Şeyx Nurullanın baş daşında [18, 162], Dağdibi məzarlığında yerləşən 2№-li məzarın baş daşında [18, 167] və digər yüzlərlə epiqrafik abidələrimizdə ay-para və ulduz simvoluna rast gəlmək mümkündür. Ulduz damğaları arasında ən çox yayılanlar 5, 6 və 8 guşəli ulduzlardır ki, bunlar da abidələrimizdə geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Bu simvol təsvir edilərkən ay üzü yuxarı təsvir edilirdi. Epiqrafik abidələr, o cümlədən bir çox tarixi bayraqlarımızda, Azərbaycan hökmdarı Nadir şahın (1736-1747) taxtında ay-ulduz simvoluna rast gələ bilərik. Əslində bu simvolda ulduz günəşi ifadə edir. İslam dininin yayılmasından sonra 5 və 8 guşəli ulduzlar dini ehkamlarla əlaqələndirildi. Bununla belə Xaqan I İsmayıl Səfəvi də öz şeirlərində bu simvolu ay-günəş şəklində təqdim edir. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti zamanında dövlət bayraqlarının bir qismi də ay-ulduzlu bayraqlar idi. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan ordusunun baş geyimlərində də ay-ulduz simvolu qədimdə təsvir edildiyi kimi üzü yuxarı olaraq təsvir edilir [4, 141].

Bakıda yerləşən Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində qorunan 1285/86-ci il tarixli sənduqənin üzərində N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərindən bir fraqment təsvir edilmişdir [17, 46]. Ceyran ovlayan atının atının quyruğunun düyünlü olması yas kultuna işarədir. Bu cür sənduqələrə Quzey Azərbaycan ərazisində çox rast gəlinir.

Zəngəzur rayonunun Urud kəndində olan 1503/04 və 1555/56 tarixli sənduqələrdə döyüş səhnələri təsvir edilmişdir və burada yer alan atlılarında atlarının quyruqları kəsik olaraq təsvir edilmişdir [19, 71].

1871-ci il tarixli inventar nömrəsi 7355 olan mis tabağın üzərində ov prosesi təsvir edilmişdir [7, 53]. Burada qaçan və pusquda duran pələnglər və eyni zamanda 6 ovlanan quş təsvir edilmişdir. Heyvanları qutsal/müqəddəs qəbul edən türklərdə heyvan biçiminə girmə inancı var idi. Türklər xüsusən vəhşi heyvanlar – aslan, pələng, bəbir, ayı kimi heyvanların təsvirləri olan məişət əşyalarından istifadə etməklə bu heyvanların gücündən yararlanmaq istəmişlər [1, 167].

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyində Azərbaycan Qacar dövlətinin hökmdarı olmuş Fətəli şah Qacarın (1797-1834) şəxsi bayrağı qorunur. Bayrağın üzərində h.1239/m.1823/24-cü il tarixi göstərilmişdir. Bayrağın bir üzündə Quranın Fəth surəsinin 1-ci ayəsi yazılmış, digər üzündə isə aslan-günəş simvolu təsvir edilmişdir [7, 51]. Diqqəti çəkən məqam budur ki, bayraq üzərində təsvir edilən aslan-günəş simvolunda aslan əli qılıncı olaraq təsvir edilmişdir. Səlcuqlular zamanında da bu simvol təsvir edilərkən aslan əli qılıncı təsvir edilirdi. Səfəvi və Əfşar xanədanlıqları zamanında isə bu simvolda aslan əli qılıncı olaraq təsvir edilmişdir. Türk hökmdarları və bəyləri güc, qüdrət və hakimiyyəti ifadə etdiyi üçün şirlə bağlı titullar və adlar daşıyırdılar. Azərbaycan hökmdarı Qızıl Arslan (1186-1191), Anadolu Səlcuqlu dövlətində bir neçə Qılınc Arslan adlı hökmdarlar buna misaldır. Şir günəşi ifadə etdiyindən qızılbaş-bektaş inancında İmam Əli obrazı ilə eyniləşmişdir. İmam Əli qızılbaş-bektaşilər arasında “Allahın aslanı” kimi təsvir edilmişdir [8, 223]. Türklər üçün müqəddəs olan bayraqda da təsvir edilmiş simvol və bayrağın rəngi xüsusi önəm kəsb edirdi. Aslan motivi Səfəvi xanədanı zamanında

Sultan Şah I İsmayilla gündəmə gəlmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bunu qədim fars ənənəsi olduğunu idda etsə də, bu doğru deyildir. Səfəvi ailəsinin Bəlx tiqinləri ilə yaxın olması mənbələrdən bizə məlumdur. Səfəvilər aslan motivini məhz buradan almışlar. Qərbi Göytürk xaqanlığının bayrağında da aslan təsvir edilmişdir. Aslan simvolu Qəznəvi, Qaraxanlı, Səlcuqlu, Məmlük, Babur, Əfşar və Qacar xanədanlarında dövlət simvolu kimi istifadə edilmişdir [5, 123; 8, 222-224]. Türk dövlətlərində tək bayraq anlayışı olmadığından dövlətin xeyli sayda bayraqları olurdu. İskəndər bəy Münşi Şah I Təhmasibin (1524-1576) Van yürüşündə “Bükürük” adlı bayraqdan istifadə etdiyini yazırdı. İ.Münşi Xaqan I İsmayılın əjdaha rəsmli bayraqlardan da istifadə etdiyini qeyd edirdi [6, 77, 137]. Əjdaha simvolunun daha çox Çinə məxsus olması düşünəlsə də bu yanlışıdır. Əjdaha simvolu eyni zamanda türklərdə də olmuşdur. Göy-Yer-Su üsnürlərinə bağlı olan əjdaha simvolu haqqında Çin mənbələri məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Şih-Çi və Hou-han-şu adlı Çin mənbələrində hunların əjdaha festivalı keçirməsindən bəhs edilir [1, 132-133]. O.Bayat, eyni zamanda bir çox Avropa səyyahları kimi M.Membre də Səfəvi xanədanın xeyli sayda bayrağa malik olduğunu qeyd etmişlər [14, 44-45; 16, 34-35]. Şah I İsmayıl da miniatürlərdə təsvir edilərkən ağ, qırmızı və s. rəngli bayraqlarla təsvir edilirdi [11, 341, 343, 347]. Bundan əlavə hər bir tayfa başçısının da öz bayrağı var idi [2, 255].

Yuxarıda sadalananlardan əlavə epiqrafik abidələrimizdə xeyli sayda fil, dovşan, qurd, pələng, aslan, qartal və s. türk simvolikasında önəmli olan heyvan təsvirləri yer almışdır. Bu simvolların araşdırılması tarixşünaslığımızda qaranlıq qalan məqamların öyrənilməsində bizlərə yardımçı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin ana hatları. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004, 151 s.
2. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
3. Gündüz T. Son Kızılbaş Şah İsmail. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, 175 s.
4. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr. Bakı: Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2013, 328 s.
5. Melikoff İ. Hacı Bektaş. Efsaneden gerçəğe. İstanbul: Cümhuriyyət Kitapları, 2010, 443 s.
6. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 1144 s.
7. Nemət M.S. Azərbaycanın epigrafiq abidələr toplusu. Mis qablar, silahlar, bayraqlar üzərindəki ərəb-fars dilində olan kitabələr XVII-XIX əsrlər (VI cild). Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 144 s.
8. Nəcəf Ə.N. İncə Yaddaşı(köklər və tarixlər). Bakı: “Qanun Nəşriyyatı”, 2014, 352 s.
9. Nəcəfli T. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı: “Turxan NPB”, 2014, 516 s.
10. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
11. Şah İsmayıl Səfəvi: Tarixi diplomatik sənədlər toplusu. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2014, 400 s.
12. Şükürov Q. Safevilərdə av gəlişinin oluşumu ve I Şah İsmail dönemi av mərasimləri. ACTA TURCICA, yıl 1, sayı 1, Ocak 2009, s.63-78
13. Türkler. Orta çağ. 21-ciltte, 6-cı cilt. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1654 s.
14. Venesiyalılar I Şah Təməhsibin sarayında(Mikele Membre və Vinçenso Alessandri). Bakı: “Təhsil”, 2005, 112 s.
15. Yılmaz H.K. Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar. İstanbul: Ensar nəşriyyatı, 2004, 360 s.

16. Книга Орудж-бека Байата дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н.Октяя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: Элм, 1988, 216 с.
17. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.І Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона XI - начала XX века. Баку: Элм, 1991, с. 248
18. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.ІІ Арабо-персо-тюркоязычные надписи Шеки-Закавказской зоны (XIV - начала XX века). Баку: Yeni Nəşrlər Evi, 2001, с. 368
19. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.ІІІ Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века). Баку: Yeni Nəşrlər Evi, 2001, с. 216

Elektron resurslar

20. Metropolitan İncəsənət Muzeyi - metmuseum.org

Садулла НУРИЕВ

*Студент III курса исторического факультета
Бакинского Государственного Университета*

ТЮРКСКИЕ СИМВОЛЫ В ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Обладающий богатой культурой, Азербайджанский народ имеет древнюю традицию государственности. При исследовании и изучении этой традиции мы пользуемся не только письменными источниками, но и эпиграфической информацией, археологическими исследованиями и символикой. В эпиграфических памятниках сохранены большое количество информации, которые могут пролить свет на темные страницы нашей истории. В этой статье мы постарались дать объяснение символам, имеющимся на эпиграфических памятниках. В ряде известных музеев зарубежных стран, имеются также значительное коли-

чество эпитафических памятников, относящихся Азербайджану. В статье даётся информация об одном эпитафическом экспонате, которая хранится в Музее Искусств Метрополитан.

Sadulla NURIYEV
*3rd year student
of Baku State University*

TURKIC SYMBOLS IN THE EPIGRAPHIC MONUMENTS OF AZERBAIJAN

Possessing a rich culture, the Azerbaijani people have an ancient traditions. When we research and studying this traditions, we use not only written sources, but also epigraphic information, archeological research and symbols. In epigraphic monuments, a large amount of information is saved, which can shed light on the dark pages of our history. In this article, we tried to explain the symbols are available on epigraphic monuments. In a number of well-known museums of foreign countries, there are also a significant number of epigraphic monuments related to Azerbaijan. The article gives information about one epigraphic exhibit, which is stored in the Metropolitan Museum of Art.

Ülviyyə HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin magistranı

E-mail: RamilNureddin@mail.ru

**1877-1878-CI İLLƏR RUS-TÜRK MÜHARİBƏSİ
ƏRƏFƏSİNDƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN VƏZİYYƏTİ:
RUSIYA VƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN MÖVQEYİ
BAXIMINDAN**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Qasımova

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Rusiyanın siyasəti, Balkan üsyanları, İngiltərənin siyasəti, Almaniyanın siyasəti

Ключевые слова: Османская империя, политика России, Балканские бунты, политика Англии, политика Германии

Keywords: Ottoman Empire, Russian policy, Balkan rebellions, British policy, German policy

XIX əsrin sonlarına doğru Osmanlı dövləti artıq öz əvvəlki gücünü itirmiş və ərazi bütövlüyünü qorumaq iqtidarını əldən vermişdi. Osmanlı dövləti ilə daim müharibə vəziyyətində olan və onun torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirmə siyasəti yürüdən çar Rusiyası bu vəziyyətdən istifadə edərək Krım müharibəsinin sonunda imzalanmış Paris sülh müqaviləsi nəticəsində itirdiyi mövqeyini yənidən bərpa etmək istəyirdi. Beynəlxalq aləmdə yaranmış vəziyyət də Rusiyanın xeyrinə idi. Beləki, Alman siyasi birliyinin qurucusu Bismark, Sadova qələbəsi ilə (1866) Avstriyanı, Sedan qələbəsi ilə (1870) Fransanı məğlub edərək onların Avropadakı mövqeyini zəiflətmişdi [1; 503]. 1872-ci ildə Rusiyanın da daxil olduğu “Üç imperator liqası” yaradıldı. 1866-cı il məğlubiyətindən sonra Bismark Avstriyanın irəlidi özünə lazım olacağını bildirdi və onunla bir məğlub dövlət kimi davranmamışdı. Hələ 1871-1872-ci illərdə iki dövlət arasında imperatorların qarşılıqlı səfərləri bu münasibətləri daha da

inkışaf etdirmişdir. Almaniya ilə Avstriya-Macarıstan arasındakı münasibətlərin sürətlə inkışafını Rusiya narahatlıqla izləmişdi. Çünki, bu iki dövlətin yaxınlaşması Rusiyanın cənubunda güclü bir Pan-Alman blokunun qurulması demək idi. Rusiyanın buna qarşı bir Pan-Slavyan dövləti yaratması imkansız idi. Çünki, bu torpaqlar Osmanlının hakimiyyəti altında idi. İngiltərə və Fransa ilə də bir ittifaq imkansız idi. Tək yol alman bloku ilə yaxın münasibətlər qurmaq idi. 1872-ci il sentyabrda Almaniya, Avstriya-Macarıstan və Rusiya arasında bir toplantı düzənləndi hansı ki, birinci “Üç imperator liqası” adlanır. Bu toplantıda bir müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin əsasını bu üç dövlətin Avropada ortaq siyasət izləmək qərarı təşkil edirdi [3; 21-22]. Rusiya niyyətlərini həyata keçirmək üçün digər amil Balkanlarda baş verən üsyanlar oldu.

Avstriya-Macarıstan imperatorluğu Almaniyaya məğlub olduğundan sonra, artıq genişlənmə ümidlərini Balkan ölkələrinə çevirmişdi. Bu genişlənmənin ilk addımı Çernaqoriya və Serbiyanı himayəsi altına almaq və Bosniya-Hersoqovinanı ilhaq etmək idi. Bu məsələdə Vyana hökuməti Almaniyadan dəstək alacağına da ümid edirdi. Alman Baş Naziri Bismark bununla bağlı Viyanaya təminat vermişdi. Çünki, Avstriyanın Balkan ölkələrinə yönəlməsində Almaniyanın da böyük mənfəətləri var idi. 1875-ci ildən etibarən Avstriya Balkan ölkələri ilə sərhəddi olan əyalətlərdə bir mədəniləşdirmə vəzifəsinə sahib olduğundan danışmağa başlamışdı. 1875-ci ildə Avstriya imperatorunun Dalmaçiya torpaqlarına bir səyahətə çıxması və bu səyahətdə Çernaqoriya şahzadəsini, Hersoqovinadan gələn xristian heyətləri qəbul etməsi Avstriyanın bu məsələdə fəaliyyətə keçdiyini göstərirdi. Bu səyahətin sonunda Hersoqovinada üsyanın başlanması diqqət çəkicidir [4; 242-243].

XIX əsr boyunca Osmanlı dövləti ilə müharibə edən Rusiya, xüsusilə Osmanlı dövlətinin Balkan torpaqlarındakı millətçi üsyanlardan və slavyanlar üzərindəki təsirindən faydalanmışdır. Balkan torpaqlarında yaşayan slavyan əsilli millətləri təşviq edərək və milli duyğularının oyanmasını təmin edərək onların Osmanlı Dövlətinə qarşı üsyan etmələrinə səbəb olmuşdu. 1875-ci il Hersoqovina, 1876-

cı il Bolqarıstan ve Selanik üsyanları, 1876-cı il Çernaqoriya-Serbiya müharibəsi Rusiyanın bu siyasətinin nəticəsidir. Bunu edərkən sadəcə Panslavist agentlərin təxribatlarından yararlanmamış, eyni zamanda bütün əsr boyu onların hər cür əqli və təhsil fəaliyyətlərinə də maddi kömək etmişdir. Rusiya, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Böyük Slavyan Dövləti qurmaq, İstanbul və Boğazları ələ keçirərək dənizlərə çatmaq və Balkan ərazisində özündən aslı kiçik dövlətlər qura bilmək üçün bir çox planlar hazırlamışdır. Lakin bu məqsədlər Avropanın digər dövlətlərinin xüsusilə də İngiltərənin məqsədləri ilə qarşılaşmışdır. Avropanın heç bir dövləti, güclü bir dövlətin Osmanlı dövləti üzərində tək başına təsiri olmasını istəmərdi. Rusiya, İngiltərə və Fransa arasındakı Şərq siyasəti ilə bağlı rəqabəti 1856-cı il Kırım müharibəsinə yol açmışdır ki, bu müharibə bir qırılma nöqtəsidir. Bu tarixdən sonra Rusiyanın Balkan millətləri üzərindəki Panslavist fəaliyyətləri artmış və sistemli bir hala gəlmişdir. Panslavist İqnatiev 1864-cü ildə İstanbula Rus səfiri olaraq göndərildi. Beləcə İstanbuldakı Rusiya səfiri, Balkan ərazisində komitə və ayaklanma hərəkatlərinin komanda mərkəzi halına gəldi. Rusiya Panslavist siyasətini və Balkan ərazisindən Aralıq dənizinə enmə arzusunu gerçəkləşdirmək üçün Balkanların hər yerinə Panslavist nümayəndələr göndərdi [5; 678-679].

Osmanlı dövlətinin zəifləməsi, xarici qüvvələrin müdaxiləsi artdıqca Hersoqoviniyadan başlanan üsyan dalğası Bolqarıstana da güclü təsir göstərdi. Hansı ki, bu üsyan 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rus müharibəsində Osmanlının tamamilə müttəfiqsiz qalmasına səbəb oldu. Belə ki, 1876-cı ilin mayında meydana gələn Bolqar üsyanı ilə bağlı çoxu gerçəkdən uzaq olan Bolqar və Amerikan missioner qaynaqlı xəbərlər ingilis icimaiyyətində böyük təlaş qopardı və liberalların öncül fəaliyyəti ilə müsəlman-türk əleyhinə kompaniyaların yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə Dizraeli hökumətini Rusiya qarşısında hərəkətsiz buraxdı. Baş Nazir Dizraelinin Hindistan naziri Lord Salisburiyə yazdığı 3 sentyabr tarixli bir məktubunda yer alan bu sözlər Bolqar hadisələrinin ingilis siyasəti üzərindəki təsirini ortaya qoymaq üçün yetərlidir: “Əgər bu uğursuz qətliaamlar olmasa idi,

İngiltərə üçün çox şərəfli və Avropanı məmnun edən bir sülh etmiş olardıq” [1; 503].

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi Rusiyanın Osmanlı əraziləri ilə bağlı yüzillər ərzində gerçəkləşdirmək istədiyi planları üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Osmanlı dövləti ilə bağlı hazırlanan tələni o günün və hadisələrin şahidlərindən olan İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Salböri belə danışır: - Mithəd Paşa mənə dedi ki: “Rusiyanın əleyhimizə bir plan hazırlamaqda olduğunu bərabər dəyərləndirək. Bu müharibə bizim üçün ziyanlı olduğu qədər, sizin üçün də nəticələri pis olacaq. Mənim və dostlarımla əsas qayəsi, Rusiyanın irəli sürdüyü səbəbləri, millət və vətənimizin səadət və hüzuru altına biləcək tədbirlərlə tələfi edərək ortadan qaldırmaq və düşmənimizin gerçək üzünü insanlıq aləminin önünə qoymaqdır. Rusiya reallıqda, Balkan ərazisində xristian xalqlarının güya məruz qaldığı haqsızlıqları irəli sürərək insani duyğuları istismar edərək müharibəyə səbəb hazırlamağın ardınca, bu xalqları bəhanə edərək genişlənmək siyasətini gerçəkləşdirmək və dövlətini Avropanın göbəyinə qədər uzatmaq planları hazırlamaqdadır. Rusiyanın ehtirası sonsuzdur. Nə Asyada, nə də Avropada onu doydurmaq imkansızdır. Dünya bir gün başa düşəcək ki, türklük və müsəlmanlıq, Rusiyanı sərhədləri içərisində tutaraq, genişlənməsinin qarşısını alaraq insanlığa ən böyük xidməti yerinə yetirməkdədir”. “Aralıq dənizinə çıxmış bir Rusiyanın Hind yolu üzərində nə muazzam təhlükə olacağını düşünərək lütfən cavab verin” [6; 85].

İkinci Aleksandrın atası Nikolay, Kırım müharibəsində, Rus ordusu müttəfiq Türk-İngilis-Fransız-İtalyan orduları qarşısında məğlub olduqda intihar etmiş və oğluna intiqamını almağı vəsiyyəət etmişdir. Qatı bir Ortodoks olan İkinci Aleksandr, hakimiyyətinin əvvəllərində üzə təbiiq etdiyi azadlıq tədbirlərindən Polonya və Baltik üsyanlarından sonra əl çəkmiş, xüsusən də Macar millətçilərinin Rusiya və Avstriyaya qarşı iki tərəfli, apardıqları azadlıq mübarizəsi onu bütünlüklə istibdat sisteminə bağlamışdı. Aleksandr, Fransanın Almaniya tərəfindən məğlub edilməsindən sonra, Kırım müharibəsinin qərblə iki müttəfiqi İngiltərə və Fransadan da intiqam üçün fürsət

gözləyirdi. Bismark, Rusiyanı, Alman məqsədləri üçün müharibəyə təhrik edirdi, digər tərəfdən də, Mithəd Paşaya dirənməyi məsləhət edərək ikiüzlü siyasət yürüdü. Mithəd Paşa xatirələrində belə deyirdi: “Bu ikiüzlü siyasətin məqsədi, Rusiyanı zəiflədərək, Almaniyanın şərqdəki maraqlarına mane olmayacaq bir hala gətirmək idi. Lakin belə anlarda duyğular məntiqə qalib gəlir. Buna görə də çar və ətrafındakılar Berlinin həqiqi niyyətini başa düşəcək halda deyildilər.” Nəticədə Bismarkın təsiri Peterburq sarayı və siyasətçiləri üçün müharibəyə girməkdə önəmli rol oynadı. İkinci Aleksandr, Baş Nazir Qorçakova istirahət üçün getdiyi Yaltadan bu təlimatı göndərəcəkdə: “Müqəddəs an yaxınlaşır. Əziz atamın, yurdumuzun intikamını almaq, 1856-cı ildə Parisdə baş tutan utanc verici və üz qızardıcı müqaviləni, qələbəmizlə yox etmənin müqəddəs zamanı gəldi. Allah, İsa və Məryəm, Ruh-ül-Kudüs, bizi üzərimizdə Krımın utancı ilə hüzuruna qəbul etməz!” [6; 87].

Buradan da göründüyü kimi, üsyanların ən böyük səbəbkarlarından biri Rusiya, digəri isə Almaniya idi. Rusiya intiqam almaq və İstanbul qədər genişlənmək, Bismark isə Rusiya və Osmanlı zəiflədərək bölgədə mövqeyini daha da gücləndirmək istəyirdi.

Rusiyanın bu siyasəti ən çox İngiltərənin maraqlarına və şərqdəki mövqelərinə ziyan vura bilərdi. Bunun səbəbi Hindistan yolunun təhlükəsizliyi məsələsi idi. Beləki, İngiltərə şərqdə bir müstəmləkə imperatorluğu qurduğu andan etibarən, Osmanlı İmperatorluğunun ərazi bütünlüyü istiqamətində bir siyasət izləyirdi. Hətta müəyyən qədər Osmanlı dövlətinin güclənməsini istəyirdi. Bu istək Osmanlı dövlətinə olan istəkdən doğmayıb, İngiltərənin öz maraqlarından qaynaqlanırdı. İngiltərə böyük bir imperatorluğa sahib idi və bu imperatorluğun ən böyük parçasını Hindistan təşkil edirdi. Hindistan əlində tutmaq istəyir və bu əraziyə təhlükə yaradacaq Rusiyanı Hindistana yaxınlaşdırmamaq siyasətini izləyirdi. Orta və Uzaq şərqdə fəaliyyətini davam etdirən, Osmanlı dövlətinin amansız düşməni olan Rusiya da qarşısında İngiltərəni görürdü. İngiltərə sadəcə Osmanlı üzərində deyil, Çinə qədər geniş bir xətt üzərində Rusiyanın cənuba enməsinə istəmirdi. Ayrıca İngiltərənin Aralıq dənizində ticarət ma-

raqları var idi və buranın təhlükəsizliyində maraqlı idi. Aralıq dənizində ən geniş əraziyə sahib dövlət Osmanlı idi, İngiltərə də Avropa dövləti olaraq ən avantajlı vəziyyətdə idi. Ortaq maraqları Osmanlı və İngiltərəni bir-birinə yaxınlaşdırırdı [7, 97]. Süveyş kanalı keçişlər nəticəsində böyük gəlir gətirməklə yanaşı, İngiltərə düşüncəsində Hindistan yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək yolunda həyati rol oynayırdı. Hindistan ilə olan bağlantının qüvvətləndirilməsi yolunda 1876-cı ildə kraliça Viktoriyaya “Hindistan İmperatorluğu” ünvanının verilməsi və şahzadə Albertin 1875-1876-cı ilin qışında Hindistan səfəri İngiltərənin Hindistana verdiyi önəmi göstərirdi [8; 51].

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Bolqarıstandakı üsyan və bu üsyanla bağlı İngiltərə mətbuatında gedən məlumatlar eyni zamanda hökumətdəki Osmanlı əleyhinə olan qüvvələr İngiltərənin siyasətində dəyişiklə nəticələndi və müharibədə bitərəf mövqə tutmasına səbəb oldu. Həmin dövüdə İngiltərə baş naziri Dizraeli Rusiyanın müharibəyə başlamasının İngiltərə maraqlarına qarşı olduğunu hökumətində bildirmişdi. Rusiya əleyhinə siyasət tərəfdarlarında biri də Kraliça Viktoriya idi. Kraliça Rus hərəkətini İngiltərənin maraqlarına yönəlmiş ən böyük təhlükə olaraq görürdü. Bu səbəblə Rusiyaya qarşı kompromis mövqə göstərən Qladston və Derbidən narazı idi. Özü bir qadın olduğu halda bütün kişilərin zəiflik göstərməsini başa düşürdü və Baş Nazir Dizraeliyə müharibə məzmunlu yazılar göndərirdi. Müharibənin başlamasına beş gün qalmış bunları yazırdı: “Vəziyyət böyük bir önəm sahibdir, soyuqqanlı, qərarlı və birlikdə hərəkəti tələb edir... Kraliça, hökumətinin bütün üzvlərinin vətənsəverlik hissənə müraciət edir və hər nümayəndəsinin düşməne qarşı ölkənin xaricində olduğu qədər, daxilində də yekvücut və məğrur bir cəbhə göstərmək zərurətini təqdir edəcəyindən əmindir. Məsələ Türkiyəni müdafiə etmək məsələsi deyil, məsələ Rus ya da İngilis üstünlüyü məsələsidir [1; 505]. Dizraeli hökuməti İngilis tələblərini və siyasi maraqlarını ortaya qoyan notasını 6 mayda Rusiyaya bildirmişdir. Burada İngilis maraqları dörd nöqtədə toplanmışdır;

1. Bunların arasında ən önə çıxanı Süveyş kanalı yolu ilə Avropa və Asiya arasındakı əlaqəni təhlükədən uzaq və fasiləsiz bir şəkil-

də açıq olmasının vacibliyi. Kanala və ətrafına müdaxilə edilməsi zamanı Majestələri bunu Hindistan üçün bir təhdid və dünya ticarətinə dəymiş bir ziyan olaraq qəbul edəcəkdir.

2. Avropa millətlərinin ticari və maliyyə çıxarları eyni zamanda çox geniş bir şəkildə Misirdədir. Müharibədə bu ölkəyə yönəlmiş bir hücumun olması və keçici də olsa işğalın meydana gəlməsi, tərəfsiz dövlətlər tərəfindən biganə qarşılansa belə, İngiltərənin qəti olaraq belə bir mövqe içərisində olması mümkün deyildir.

3. İstanbulun böyük önəmi: hərbi, siyasi ya da ticari baxış nöqtəsindən olsun ya da olmasın, izah tələb etdiyi çox açıqdır: Bu səbəbdən şəhərin indiki sahiblərinin idarəsindən başqa bir dövlətin əlinə keçməsinə biganə qalmaqacağına diqqət çəkmək lazımdır. Boğazların statusunun maddi mənada bir dəyişikliyinə İngiltərənin ciddi etirazları olacaqdır.

4. Hadisələrin gedişi Bəsrə Körfəzində olduğu kimi başqa maraqları da gündəmə gətirə bilər [1; 507].

Göründüyü kimi 1876-cı il Hersoqovina üsyanının açdığı “Şərq məsələsi”, “Xəstə adamın”(Osmanlı dövləti) mirasını bölüşmək üçün sadəcə regional gücləri deyil, eyni zamanda Avropanın böyük dövlətlərini də hərəkətə keçirdi. 1876-cı ilin mayında Bolqarıstan üsyanı və eyni ilin iyul ayında serblərin və qaradağlıların müstəqillik məqsədilə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə etməsi uzanıb gedən Şərq məsələsinin önəmli mərhələləri oldu. Nəticədə, Osmanlı qüvvələrinin 29 oktyabr 1876-cı ildə Morovada Serb qüvvələrinə üstün gəlməsindən sonra Rusiya hökumətinin Osmanlıya verdiyi ultimatumu qarşı İngiltərə bir konfransın toplanmasını məsləhət gördü.

Konfransda müzakirə ediləcək təkliflər böyük dövlət təmsilçilərinin birlikdə təşkil etdikləri toplantıda qərarlaşdırılmışdır. Əslində alınan qərarlar Rus təmsilçisi İqnatievlə, İngiltərə təmsilçisi, “Bolqar vəhşiliyi” kompaniyasının önündə gedənlərindən biri olan Salisburi idi. Proqrama daxil idi: Bolqarıstanın şərq və qərb olaraq iki vilayətə bölünməsi, hər vilayət qarant dövlətlərin razılığı ilə sultanın təyin etdiyi xristian bir vali tərəfindən idarə ediləcəkdə. Bir vilayət məclisi valiyə idarəçilikdə kömək edəcəkdə. Türk ordusu sərhəddə və müəy-

yən edilmiş yerlərdə toplanacaq və vilayət üçün bir milli milis və jandarm yaradılacaqdı. İslahatları təftiş etmək üçün bir beynəlxalq komissiya yaradılacaq, bu komissiyayı qorumaq məqsədilə də 5 min belçikalı əsgərdən istifadə ediləcəkdı. Bosniya və Hersoqovina isə bir vilayətdə birləşdiriləcək, ancaq milis gücündən məhrum ediləcəkdı. Digər tərəfdən Bosniya və Hersoqovina bir il müddətə islahatların tətbiq edilməsini yoxlamaq üçün beynəlxalq bir komissiya qurulması haqqına sahib olacaq və dövlətlərin icazəsi və Babialinin təyini ilə bir vali tərəfindən idarə ediləcəkdı. Serbiya və Çernaqoriya ilə statuskvo əsas götürüləcəkdir. Ancaq Serbiya Malizvorniki, Çernaqoriya isə Hersoqovinadakı bəzi yerləri alacaq və Boyana çayı və Skutari gölündə ticarət etmək hüququna sahib olacaqdı.

Belə bir təklifin Türkiyə tərəfindən rəddediləcəyi aydın idi. Lakin Türk hökumətini narahat edəcək əsl məsələ, proqramın hazırlanmasında İngilis təmsilçisi Salisburinin Rus tərəfdarı davranışı və İngiltərədən gözlənilən yardımın boşa çıxması idi. Mahmud Cəlaləddin Paşa Türk tərəfinin İngiltərə ilə bağlı ümidlərinin boşa çıxdığını belə ifadə etmişdir: “Qərb dövlətlərindən xüsusilə İngiltərədən səmimi kömək gözləmək ürəklərdən çıxmıdığı üçün İngiltərə və Fransa təmsilçilərinin konfransda Osmanlı dövlətinə faydalı bir qərar alınmasına çalışacağına böyük bir ümid bəslənməkdə idi. Ancaq bu ərəfdə Marki dö Salisburi Londondan Berlinə gedib, dövrümüzdə Avropa siyasətində baş rol oynayan Almaniya Başvəkili Bismark ilə fikir mübadiləsində olduqdan sonra İstanbula gələrək vükəlaya bəyan etdiyi ilk mütaliələrdə, o ümidləri tamamilə ortadan qaldırmışdı” [2; 102-104].

Konfransın ilk sessiyası 23 dekabrda baş tutdu. Türk Xarici İşlər Naziri söz alaraq nümayəndələrə islahatları özündə əks etdirən bir konstitusiyayı (Qanuni-Əsasi) təqdim etdi. Lakin Qanuni-Əsasının elan edilməsi nümayəndələr üzərində heç bir müsbət nəticə vermədi [2; 108]. İstanbul konfransı nəticəsiz qaldı. Başlanan Osmanlı-Rus müharibəsi Osmanlının məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT

1 Mithat Aydın. *İngiliz-Rus rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları sorunu*. (Online). Mənbə: <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/AYDIN-Mithat-%C4%B0NG%C4%B0L%C4%B0Z-RUS-REKABET%C4%B0-VE-OSMANLI-DEVLET%C4%B0%E2%80%99N%C4%B0N-ASYA-TOPRAKLARI-SORUNU-1877-1878-.pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].

2. Mithat Aydın. *Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde İstanbul konferansı (1876)nın yeri*. (Online). Mənbə: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/19/64.pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].

3. Prof.Dr. Fahir Armaoğlu. *20-inci yüzyıl siyasi tarihi (1914-1945)*. – 492s. (Online). Mənbə: <https://stratejikoperasyon.files.wordpress.com/2014/05/prof-dr-fahir-armaoglu-20-yzyl-siyasi-tarihi.pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].

4. Okt.Zafer Çakmak. *1875 Hersek isyanı*. İlahiyat fakültesi dergisi, 8 (2003), s.241-254. (Online). Mənbə: [http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20\(1237\).pdf](http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20(1237).pdf) [Baxılıb: 30.04.2017].

5. Gülnar Kara, Serap Toprak. *İnsan ve toplum bilimleri araştırmaları dergisi*. 19. Yüzyıl sonunda Balkan siyaseti gölgesinde Rusyanın yalnızlaşması. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:5, Sayı: 4, 2016, Nisan Özel, s.677-689.(Online). Mənbə: <http://itobiad.com/article/view/5000178846/5000163689> [Baxılıb: 30.04.2017].

6. 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus harbi). Aziziye Şahlanışı. Erzurum, Aziziye Belediyesi Kültür Serisi – 1. Birinci Baskı, 2014. – 237s. (Online). Mənbə: <http://www.erkurumaziziye.bel.tr/ekitap/93harbi/files/aziziyeninsahlanisi.pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].

7. Durmuş Akalın. Süveyş kanalı (Açılışı ve Osmanlı devletine etkisi 1854-1882). İstanbul, Yeditepe, 2015. – 548s. (Online). Mənbə:

<https://searchworks.stanford.edu/view/11048539> [Baxılıb: 30.04.2017].

8. Emre Çelik. Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone rekabetinde Doğu Sorunu. Ankara, 2013. – 172s. (Online). Mənbə: <http://docplayer.biz.tr/36140878-Benjamin-disraeli-william-ewart-gladstone-rekabetinde-dogu-sorunu.html> [Baxılıb: 30.04.2017].

Ульвия ГАСАНОВА

Магистрантка I курса

Бакинского Государственного Университета

**ПОЛОЖЕНИЕ ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА
НАКАНУНЕ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877-1878
ГОДОВ: ОТНОСИТЕЛЬНО ПОЗИЦИИ РОССИИ
И ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ**

В статье, накануне русско-турецкой войны 1877-1878 годов. Сформированной в международной ситуации, есть определенные факторы, о ситуации с которой сталикнулась Османская империя. Теперь силы, которые стремятся захватить территория ослабевшей Османской империи стали намного активнее. Россия, которая не хочет упустить такую возможность, пытается вернуть потерянное во время Крымской войны и расширяться за счёт земель Османской империи. Премьер министр Германии Бисмарк, хотел укрепить свои позиции на Балканах и увеличить свою мощь за счёт этих стран. Англия следовала политике предотвратить любую опасность, которая может возникнуть, особенно на пути в Индию. Восстания на Балканах и миссионерская пропаганда мешают ориентированной политике Османской империи в Англии и Стамбульская конференция, которая состоялась по инициативе Англии остаётся безрезультатной.

Ulviya HASANOVA
Master student of I course
Baku State University

**POSITION OF THE OTTOMAN STATE
ON THE EVE OF RUSSIAN-TURKISH WAR 1877-1878:
REGARDING THE POSITION OF RUSSIA
AND EUROPEAN STATES**

The article portrays some aspects of the challenges faced by the Ottoman Empire on the eve of 1877-1878 Russian-Turkish war. The powers craving to size some of the territories of the Ottoman Empire, which had lost its strength became more active Russia not willing to miss this opportunity was striving to recover its territorial losses suffered during the Crimea war and expand its territories at the expense of Ottoman lands. Prime Minister of Germany Bismark wanted to strengthen its influence in Balkans and extend its power in these countries. England pursued the policy of preventing the risks that could impact its possessions in the East and specially those on the way to India. Balkan rebellions and missionary propaganda disturbed the policy of England towards the Ottoman Empire and Istanbul conference initiated by England failed.

Fizuli RAMAZANOV

Bakı Dövlət Universiteti,

SABAH qrupu IV kurs tələbəsi

E-mail: fizuli.ramzanov.92@mail.ru

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ MAARİF (XVI – XVII əsrlər)

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bəymirzə ŞABİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, səyyahlar, maarif, məscid, məktəb, mədrəsə

Ключевые слова: Сефевидское государство, путешественники, образование, мечет, школа, медресе

Keywords: Safavid state, travelers, education, mosques, school, madrasa

XVI əsrdə Azərbaycan torpaqlarının vahid bir siyasi mərkəz ətrafında birləşdirilməsi ilə ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi sferasındakı XV əsrin sonları üçün səciyyəvi olan durğunluq dönməsi, tədricən tərəqqi mərhələsinə qədəm qoydu. Mərkəzdənqaçma meyillərinin və siyasi pərakəndəliyin aradan qaldırılması ilə ölkənin mühüm ticaritransit yolları üzərində yerləşən şəhərləri də daha sürətli inkişaf etməyə başladı. Belə ki, şəhər həyatının sosial-iqtisadi durumu yaxşılaşdıqca mədəni sferasında da canlanma baş verirdi. Şəhərlər abadlaşdırılır, dağıdılmış ictimai təyinatlı binalar bərpa edilir, yeni mədəni-maarif ocaqları yaradılırdı.

XVI-XVII əsrlərdə ölkə ərazisində məktəb və mədrəsələrin sayı artmağa başladı. Bu faktı Səfəvilər dönməsində ölkə ərazisində olmuş əcnəbilərin məscid, mədrəsə və məktəblərin sayı haqqında gündəliklərindəki qeydləri də sübut edir. Məsələn, Övliya Çələbi səyahətnaməsində Təbrizdə 600, Urmiyada 40, Həmədanda 40, Qəzvinə bir neçə məktəbin olmasını qeyd etmiş, Tavrenye iri şəhərlərin hətta hər küçəsində bir neçə abad məktəb binasının mövcud olduğunu vurğulamış, Adam Oleari hər şəhərdə nə qədər küçə varsa, o qədər məscid və o qədər də məktəb olmasını göstərmişdir. Bütün bunlar Səfəvi xanədanlığı dönməsində ölkənin təhsil sisteminə dövlət səviyyəsində qayğı ilə yanaşıldığını göstərir.

Tədris ocaqlarına belə qayğı və diqqət ayrılmasının səbəblərindən biri qızılbaşların hakimiyyətə gəlməsində və Səfəvi xanədanlığının möhkəmlənməsində yardımçı olan hakim ideologiyasının şəriyyəti ilə əlaqədar idi. Odur ki, Səfəvi şahları tədris ocaqları olan məktəb, mədrəsə və məscidləri himayə edirdilər (*Qeyd*: məktəb anlayışına ilk dəfə İranda təsadüf olunmuşdur və bu anlayışı ilk dəfə VIII əsrin əvvəllərində İranda xəlifənin canişini olan Həccac ibn Yusif işlətməmişdir) (1, s.91). Hətta Səfəvi şahlarının özləri də yetim uşaqlar üçün məktəblər təsis etdirmişdilər. Qazi Əhməd Qumi “Xilasət-ut təvarix” adlı əsərində qeyd edir ki, Şah Təhməsin (1524-1576) bir sıra şəhərlərdə, o, cümlədən Təbrizdə yetim uşaqlar üçün məktəb açmış, müəllim və müəllimələr təyin edilmişdir. Hər il belə məktəblər üçün xəzinədən külli miqdarda qızıl sərff olunurdu (2, s.72).

Əvvəllər olduğu kimi, XVI əsrdə də Azərbaycanca maarifin başlıca mərkəzləri dini təşkilatlar (məscidlər) idi. Təhsilin məscidlər əsasında inkişafından bəhs etmədən öncə; türk islam dünyasında ilk məscidlərin harada, kimlər tərəfindən, nə vaxt salınması və hansı funksiyaları özündə ehtiva etdiyi nəzərdən keçirək.

Məscidlər orta əsrlər zamanı Müsəlman Şərqiində əhalinin toplaşdığı əsas sosial və ideoloji mərkəzlərdən biri idi. Əsası islamın ilk illərində qoyulmuş məscidlər müsəlmanların ibadət yeri idi. İslam tarixində məscid adlandırılan ilk yer Qüds (Yerusəlim) şəhərindəki Məscid Əl-Əqsa (Uzaq məscidi) olmuşdur. Sözü gedən məscid əvvəl yəhudilərə məxsus məbədd olmuşdur. İslam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s) oradan Meraca getdiyi və müsəlman ibadəti ilk dəfə orada həyata keçirildiyindən bu məbədd məscid adlandırılmışdır. Adı “Qurani-Kərim”də xatırlanan bu məscid indi də müsəlman dünyasında Məkkə şəhərindəki Məscid əl-Həram (Toxunulmaz məscid) və Mədinə şəhərindəki Məscid ən-Nəbidən (Peyğəmbər məscidi) sonra 3-cü müqəddəs yer sayılır (3, s.28).

Məscid Əl-Əqsa “Qurani-Kərim” də ilk məscid kimi xatırlansa da, o islamdan əvvəl olduğu üçün islam tarixində tikilən ilk məscid Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) 622-ci ildə Məkkədən Yəsrib (indiki

Mədinəyə) hicrət edərkən elə həmin ildə Mədinə yaxınlığındakı Quba kəndində inşa etdirdiyi məscid hesab edilir (3, s.28).

Peyğəmbər və ilk xəlifələr dövründən başlayaraq dini və dünyəvi funksiyaların yerinə yetirildiyi, bir sıra problemlərin çözüldüyü məkanlar olan camelələr və kiçik məscidlər islamın intibah dövründə funksiyaları genişlənməmiş, cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynamışlar (3, s.31).

İslamın yarandığı ilk günlərdən başlayaraq məscidlər təhsil mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişlər. Mədinə şəhərindəki peyğəmbər məscidində süffələrdən başlayan təhsil sonrakı dövrdə məscidlərdəki təhsil üçün bir təməl və örnək olmuşdur. Türk alimi M.Öztürk Nişapurdakı təhsil qurumlarından danışarkən məscidləri həm də təhsil mərkəzləri kimi nəzərdən keçirir və yazır ki, tələbələr Cəmədə müəllimin ətrafında halqa meydana gətirirdi. Hər halqa dərş verən müəllimin adını alır və müəllimin şöhrətinə görə tələbələrin sayından artım gözlənilirdi. Böyük camelələrdə bəzən eyni anda müxtəlif elmlərin tədris olunduğu bir neçə halqa qurulurdu (3, s.32).

“Halqa” termini Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) sağlığında yaranmışdır (3, s.32). İslamın yarandığı ilk vaxtlarda məscidlərdə təhsil fəaliyyəti “Məclis” kəlməsi ilə ifadə olunurdu. İslam Peyğəmbərinin Mədinə şəhərində Məscidi-Həbəvidəki dərşlərinə “Məclisül-elm” deyilmişdir. Bu məclisdə peyğəmbərin ətrafına iç-içə dairə şəklində oturan dinləyici qrupuna “halqa” deyilib.

Səfəvilərin hakimiyyəti dönəmində Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən məscidlər də bənzər özəlliklərə malik olmuş və tədris prosesi də demək olar ki, eyni səpkidə həyata keçirilmişdir. Bunu XVII əsrdə Səfəvilər dövlətinin ərazisinə müxtəlif missiyalar yerinə yetirmək üçün gələn ayrı-ayrı diplomatların, səyyahların, gündəliklərinəki qeydləri də sübut edir. Həmin səyyahlardan biri olan Holşteynli Adam Oleari 1636-1638-ci illərdə bilavasitə Azərbaycan torpaqlarından keçmiş, şəhərlərin, qəsəbə və kəndlərin siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatını gözləri ilə görmüşdür. Şamaxıda olarkən məscid nəzdindəki ibtidai məktəbə gedən və oradakı tədris prosesini bilavasitə müşahidə edən səyyah yazır ki, həmin günlərdə mən başqa bir yerə - yaşadı-

ğım mehmanxananın yaxınlığında olan bir məscidə və ya məbədə getdim ki, görün onlar öz cavanlarını və uşaqlarını necə və hansı üsulla oxudurlar. Uşaqlar divarların dibi ilə dövrə vurub oturmuşdular. Molla isə bir neçə yaşlı adamla ortalıqda geniş bir yerdə əyləşmişdi. Molla gözəl hərflərlə yazılmış Quranı əlində tutmuşdu. Orada həm də Xəlil Münəccim adlı 65 yaşlı qoca, hicazlı bir ərəb astronom da vardı. O, bəzi şagirdlərə ərəb dilində Evkilidi öyrədirdi (4, s.209).

Adam Olearinin qeydləri Səfəvilər dövlətinin məktəb və maarif sistemi (ibtidai məktəblərin müəllim kontingenti, tədrisi metodikası, dərş vəsait və ləvazimatları) barədə nisbətən dolğun təsəvvür yaradır.

O, qeyd edirdi ki, məktəblərin vahid proqramı yox idi. Şagirdlər əlifbanı öyrənib Quran oxumağı və əzbərləməyi bacarmalı idilər. Quran ərəb dilində olduğu üçün onu başa düşə bilmirdilər. Hətta çox vaxt onların müəllimləri də Quranın mənasını bilmirdilər. Məhz buna görə də Quran mexaniki əzbərləmə yolu ilə öyrədilirdi. Bundan əlavə, uşaqlar kiçik kitabçalar, o cümlədən Ubeyd Zəkaninin “Siçan və pişik”, Fəridəddin Əttarın “Nəsihət-namə”, Sədinin “Gülüstan”, Hafizin “Divan” və s. əsərlərdən parçalar öyrənirdilər. Adam Oleari belə məktəblərdən bəhs edərkən yazırdı ki, hər bir məktəbdə mövlana və ya müəllimlə bərabər bir nəfər xəlifə tədris işi ilə məşğul idi. Xəlifə mövlananın əməkdaşı və ya onu əvəz edən adama deyilirdi. Onlar Qurandan başlayır, fars dilini öyrənir, sonra Sədinin “Gülüstan” və “Büstan” ını, Hafizin “Divan” ını oxuyurdular (5, s.23).

Holşteynli səyyah Səfəvillər dönəmində ölkənin mədəni-maarif ocaqlarında istifadə olunan yazı ləvazimatları barədə məlumat bir növ paralel müqayisə apararaq verirdi. O yazırdı ki, kağız bir kətan parçadan hazırlandığı kimi onlar da pambıq parçadan düzəldirlər. Hətta daha keyfiyyətli ləvazimat üçün ipək parçadan da istifadə edirlər. Onlar parçanın üzərindəki tük və qırıq yox olana qədər onu hamar daşla ütüləyirlər, o parlaq lövhəyə bənzəyir. Onlar mürəkkəbi nar qabığı və kurosdan hazırlayırlar. Mürəkkəbin keyfiyyətli, yəni qatı olması üçün ona düyü, arpa qızardılıb yaxud yandırılıb əzdikdən sonra qatıdırır və ondan qatı kütlə düzəldirlər. Bu cür hazırlanmış keyfiyyətli mürəkkəblər Hindistandan da gətirilir. Mürəkkəb lazım olduqda onun bir tikəsini

maye halında olan ağac yapışqan ilə təmizləyib ipək lifi ilə qarışdırıb ondan mürəkkəb əldə edirdilər. Qələmi bizdəki kimi qaz lələyindən deyil, qamışdan hazırlayırlar (6, s.106-107).

Ölkə ərazisindəki ibtidai təhsil sistemi haqqında daha müfəssəl məlumat verməklə fərqlənən Adam Oleari, birbaşa olaraq müəssisələrin özləri üçün kadr hazırlanması prosesi ilə məşğul olan, bəzi məqbelələrin nəzdində fəaliyyət göstərən xüsusi məktəblərin mövcud olduğunu da qeyd etmişdir. Ərdəbildəki Seyid Cəbrayıl məqbərəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən belə məktəblərin biri haqqında o yazırdı ki; kiçik hücrələrdə hafizlər şagirdlərə yazıb oxumağı öyrədirdilər. Hücrələrdə Qurani-Kərimin çoxlu nüsxələrini müşahidə edən səyyaha bu təhsil ocağında məqbərə üçün hafizlər, qoruyucular hazırlandığını bildirmişlər (6, s.104).

Ölkə ərazisindəki tədris ocaqlarında islam dini ehkamlarını tədrisinə geniş yer ayrıldığını və A.Olearidən yuxarıda qeyd etmiş olduğumuz informasiya üzrə dini təşkilatların nəzdində xüsusi məktəblərin mövcud olduğunu nəzərə alsaq; Məhəmməd Yusif Qəzvini haqlı olaraq məktəb müəllimlərini “Allah qanunlarının mühafizəçiləri və Allahdan agah olma məktəbinin müəllimləri adlandırmışdır” (5, s.23).

Məktəblərdə təlim fərdi yanaşma üsulu ilə aparılırdı. Uşaqlar evlərindən gətirdikləri palaz, xalça üzərində dizi üstündə oturub dərslər keçirdilər. Müəllim isə məktəbin girəcəyində oturur, uşaqların yaşlışı (xəlifə) müəllimin göstərişi ilə dərslər digər şagirdlərə öyrədirdi. Şagirdlər dərsləri xorla ucadan oxuyurdular. Əzbəçilik tədrisin yeganə üsulu idi. A.Oleari qeyd edirdi ki, şagirdlərin mətni başa düşməsi, dərslər şüurlu surətdə mənimsəməsi nəzərə alınmırdı. Dərsini bilməyən şagirdlərə cismani cəza verilirdi (5, s.23).

İlk səfəri A.Oleari ilə təqribən eyni vaxta təsadüf olunan J.B.Tavernye isə tədris prosesini belə nəql edirdi; şagird kitabından bir neçə səhifə oxuyur, müəllim isə onu izah edir. Sonra digər şagird oxumağı davam etdirir və bu qayda ilə mətnin oxunması sona çatdırılır. Şagird ona verilən tapşırığı yerinə yetirdikən sonra hörmət əlaməti olaraq oturmaq üçün müəllimin əmrini gözləyir. Eyni müəllim gün ərzində

bütün fənləri tədris edir (7, s.264). Şarden uşaqların dərindən sonra atalarının yanına gedib, orada sənət öyrəndiklərini qeyd edir (7, s.266).

Şagird ibtidai təhsil ocağı sayılan məktəbi bitirdikdən sonra orta və ali təhsil müəssisələri sayılan mədrəsəyə daxil ola bilərdi. Adətən ilkin təhsil pilləsindən sonra şagirdlərin təhsilini davam etdirməsi ailənin maddi- iqtisadi durumundan asılı idi.

Orta və ali təhsil müəssisəsi hesab edilən mədrəsələr haqqında müəyyən bir təsəvvür yaratmaq üçün 1657-1666-cı illər aralığında tikilmiş, Təbrizin ən böyük mədrəsələrindən biri olan "Sadiqiyyə"nin vəqfnaməsini nəzərdən keçirək.

İkimərtəbəli binadan ibarət olan Sadiqiyyə mədrəsəsində 53 hücrə (otaq) var idi. Həmin otaqlarda həm tədris işi aparılır, həm də tələbə və xidmətçilər yaşayırdılar. Mədrəsənin yuxarı mərtəbəsində müdərris üçün xüsusi hücrə ayrılmışdı. Mədrəsənin cari xərcləri, o cümlədən müdərrişlərin maaşı və tələbələrin təqaüdü mədrəsəyə verilmiş vəqflər hesabına ödənilirdi. Müdərrişə gündə 205 dinar hesabı ilə 9 түmən maaş və ildə min batman taxıl verilirdi. Yuxarı mərtəbədə 16 hücrə yuxarı sinif şagirdləri üçün ayrılmışdı. 16 tələbənin hər birinə gündə 50 dinar hesabı ilə ayda 800 dinar, ildə isə 28 түmən 8 min dinar xərc nəzərdə tutulmuşdu. Mədrəsənin yuxarı və aşağı mərtəbələrində yerləşən otaqlardan 17-si orta sinifdə, 17-si isə aşağı sinifdə oxuyan 17 tələbə üçün ayrılmışdı. Yuxarı sinifdə oxuyan tələbələrədən fərqli olaraq orta sinif tələbələrindən hər birinə gündə 40 dinar, aşağı sinifdə oxuyan tələbələrin hər birinə isə 30 dinar gündəlik xərc təyin edilmişdi. İki otaq xidmətçilər üçün ayrılmış, onlara gündə 50 dinar, yəni yuxarı sinif tələbələri qədər maaş verilirdi. Tələbə səfərə çıxdıqda gündəlik xərc verilmirdi. Mədrəsədə təhsil alan tələbələr orada da yaşamağı idilər (5, s.24). Vəqfnamədən belə anlaşılır ki, mədrəsədə aşağı, orta və yuxarı siniflərdən ibarət 3 sinif fəaliyyət göstərmişdir. Mədrəsənin vəqf əmlakının siyahısı barədə vəqfnamədə təfərrüatlı məlumat verilmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən orta və ali təhsil ocaqları dövlət və yaxud vəqf hesabına maliyyələşən və pullu mədrəsələr olmaqla əsasən 2 yerə ayrılmışdır. Pullu mədrəsələrdə təh-

sil alan tələbələrin maddi şəraiti acınacaqlı idi. Fransız missioneri Rafael Düman tələbələrin ağır vəziyyətindən bəhs edərək yazırdı ki; “Tələbə oxuduğu müddətdə əsərlərin üzünü yaxşı xətlə köçürmək və gündə yarım bisli almaqla dolanırdı” (5,s.25).

Səfəvi dövrünün maarif sistemini (xüsusəndə mədrəsə təhsilini) öyrənmək baxımından Tavernye və Övliya Çələbinin qeydləri mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Ö.Çələbinin qeydlərinin özəliyi ondadır ki, Səyyah ölkə ərazisində görmüş olduğu təhsil ocaqlarının sayını digərlərindən fərqli olaraq konkret rəqəmlərlə göstərmişdir. Urmiyada 6, Həmədanda 9 - (6, s.109), Şamaxıda 7 - (4, s.219) mədrəsənin mövcud olduğunu qeyd edən Ö.Çələbi Təbriz şəhərində bəhs edərək yazırdı ki, Təbrizdə 47-yə yaxın mədrəsə var. Onlar abad tədris müəssisələridir, onlar müxtəlif elmlər öyrənilir və bir çox tanınmış müəllimlər işləyir. Ən böyük mədrəsə Şahi Cahan mədrəsəsidir (4,s.216).

Səyyah şəhərdə qeyd etdiyi bu mədrəsələrlə yanaşı 20-ə qədər Darül Kurra və Darül Hədisin də olduğunu bildirir. Onların hər ikisi dövrün müxtəlif tipli mədrəsəsi olub Darül Kurrada Qurani Kərimin oxu qaydaları, üsulu öyrədilir və Darül Hədisdə isə şəriətin əsası, yəni Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.s) hədisləri, Həzrəti Əli və imamların kəlamları, onlar haqqında olan rəvayətlər oxunur, tədris edilirdi. Səyyah özünün məzhəb mənsubiyyətinə uyğun qaydada bu mədrəsələrdəki tədris üsulu haqqında da məlumat verərək yazırdı ki, amma əcəmlərə Qurani Kərimi düzgün tələffüzlə oxumaq müəyəsər olmamışdır. Çoxu oxuda səhvə yol verir. Lakin alimlər hədis elimində şöhrət tapmışlar. Həzrəti Əli və on iki imama inanır və Əlinin kəlamlarını bəzən düz şərh etmirlər. Ancaq Həzrəti Əlinin hədislərinə dair çoxlu kitabları vardır (6, s.109-110). Mədrəsələrdə dini dərslərlə yanaşı, hesab, həndəsə, cəbr, coğrafiya, ədəbiyyat, astronomiya, təbət fənləri də tədris edilirdi. A.Oleari və Tavernyenin qeydlərində mədrəsələrdə hansı dərslərdən istifadə edildiyini görə bilərik.

Tavernye yazırdı ki, mədrəsələrdə ilahi hikmət və məntiq öyrədilirdi və onların çoxlu dərslər kitabları vardır. Qədim dərslər kitablarından birinin müəllifi Xacə Nəsirəddin Tusi adlı şəxsdir. O, ərəb və yunan dillərinin bilicisi olmuş, hər iki dildən bir çox əsərləri fars dilinə tərcü-

mə etmişdir. Onlarda Aristotelin də əsərləri vardır. Əqidələrinə görə, qərb ölkələrinin əsərlərini əziyyət çəkməsən tapa bilməzsən. Ptolomeyin, Evkilidin əsərləri, Arximedinin əsərlərinin, kəşflərinin bəzi bölmələrində və bir çox başqa ali kitablardan təlim və tədrisdə istifadə edilirdi. Onların şərə də böyük diqqət və maraqları vardır. Şərləri məzmunlu və ali təşbehinə görə çox gözəldir. Şərlərinin qafiyəsi fransa poeziyasının qafiyəsinə bənzəyir. Təbabətə aid dərsləkləri isə Əbu Əli İbn-Sinanın tibbi kitabı, tarix fənni üzrə isə mötəbər kitabları “Rövzət üs-Səfa”dır (Mirxondun əsəri). Qeyd olunan bu kitabların baha olmasına baxmayaraq dərsləkləri olduğuna görə onları hamı, hətta xırda tacirlər də, sənətkarlar da alırlar (6, s.110-111).

Tavernyenin qeyd etmiş olduğu müəllif və dərslək adları demək olar ki, A.Oleari qeydlərində də öz əksini tapmışdır. A.Oleari Aristotelin fəlsəfi əsərlərinin nəinki tədris olunduğunu, həm də elm adamları olan mədrəsə müəllimlərinin, tələbələrinin ona böyük qiymət verərək “Dünya piyaləsi” adlandırmalarından xəbər verirdi (6, s.111).

1684- cu ildə Azərbaycanda və İranda olmuş alman səyyah Engelbert Kempfer də mədrəsələrdə ayrı-ayrı fənlərin tədris olunduğunu qeyd etmişdir. O, tədris prosesini şərh edərkən bir sıra nöqsanları göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda olan mədrəsələri Avropadakı universitetlərlə müqayisə edərək onların eyniliyini bildirmişdir (2, s.75).

Məktəb və mədrəsə təhsilinin inkişafı, elmi biliklərin inkişafına da səbəb olurdu. Orta əsr Azərbaycan mədrəsələri tədris müəssisələri olmaqla yanaşı, həm də elm ocaqları idi. Dövrün tanınmış elm xadimləri, müddərisləri elm və tədris ocaqları olan bu mədrəsələrdə mülahizələr söyləmişlər. XVI-XVII əsrlərin tanınmış müddərislərindən Mövlana Əbdülsəmədi, Qazi Şeyəmini, Təbrizli Mirzə Vaqini, Mövlana Rəcəbli Vahidi riyaziyyatda aid gözəl əsərləri ilə ad qazanmış Mövlana Nəsrulla Xalxalının xatırlamaq olar (8, s.436).

Bir sıra Azərbaycan müəllimləri fərqli coğrafi ərazilərdə müxtəlif elimlərdən dərslək deməklə həmin coğrafi alanda da tanınmışlar. Həmin müəllimlərdən Dəməşqdə çalışan Şəhüstərli Əbülfəth, Hindistan-

da müxtəlif elmləri tədris edən Ordubadlı Mirzə İbrahimi göstərmək olar (8, s.437).

Bəhs etdiyimiz dövrün elm xadimləri və müəllimləri haqqında təsəvvürü düşünürəm ki, Ö.Çələbinin Təbriz müddərislərindən bəhs edərəkən qeyd etmiş olduğu ifadə ilə yaratmaq daha məqsədə uyğun olardı. “Fuzəlayi dəhrdən alimlər vardır” (2, s.75).

Prof.S.Onullahi, J.Şardenə istinad edərək yazır ki, XVII əsrdə İranda və Azərbaycanca elm və bilik sahəsində xeyli uğurlar qazanılmışdır. Onlar hətta çinlilərdən də irəli gedirlər. Onlar alim və tələbələrini sevirlər. Bütün həyatlarını elm və biliyə sərf edirlər. Ailəli olmaq, çoxuşaqlılıq, məqam və vəzifə hətta yoxsulluq onları elmi ilə məşğul olmaqdan çəkəndirir (9, s.129-130).

Bu informasiyadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, XVII əsrdə Səfəvi hüdudları daxilində yaşamış toplum, elm və təhsilə rəğbət hissi ilə yanaşmış, öyrənmək və öyrətmək hissi yüksək olmuşdur.

Səyyahların qeydlərində belə anlaşılır ki, Səfəvilərin mədəni-maarif sistemi daxilində bir sıra boşluqlar mövcud olsa da, “Səfəvi mədəni-maarif sistemi” dövrün tələblərinə cavab verə biləcək durumda idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Xeyribəy Qasimov. *Azərbaycan mədəniyyəti (XVI – XVII əsrlər)*. Bakı, Nurlan, 2002. – 170s.
2. S.M.Onullahi. *Azərbaycanda Səfəvilər dövründə maarif sistemi // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı*, Bakı, 1974, №7.
3. F.Səfərlı. *Məscidlər müsəlmanların ibadəti, zikr və təhsil yeri kimi // Tarix və onun problemləri*, Bakı, 2004, №2.
4. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. Bakı, Çıraq, 2007. – 400 səh.
5. S.M.Onullahi. *XVI – XVII əsrlərdə Təbrizdə maarif sisteminin bəzi məsələlərinə dair // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri TFH seriyası*, 1974, №4.
6. A.Baxşəliyev. *Günəy Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI – XVII yüzilliklər)*. Bakı, 2003. –181s.

7. Z.Həsənəliyev. *XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri*. Bakı, 2007. – 344s.
8. S.Əliyərli. *Azərbaycan tarixi*. Bakı, Çıraq, 2009.
9. E.Aslanova. *Azərbaycan XVII əsr Avropa Səyyahlarının təsvirində (J. Şarden, J.B.Tavernye, Y.Streys)*. Bakı, 2008.
10. Seyidağa Onullahı. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarix). Bakı, Elm nəşriyyatı, 1982. – 284s. (Online). Mənbə: <http://bilasuvar.cls.az/front/files/libraries/525/books/568503396.pdf> [Baxılıb: 30.04.2017].

Физули РАМАЗАНОВ
Студент IV курса гр. САВАН,
Бакинского Государственного Университета

ОБРАЗОВАНИЕ В СЕФЕВИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ (XVI – XVII вв.)

В статье, на основе дневников и мемуаров средневековых европейских путешественников, рассказывается об образовательной системе в Сефевидском государстве в XVI – XVII вв.

Fizuli RAMAZANOV
4-year student group of SABAN,
Baku State University

EDUCATION IN THE SAFAVID STATE (XVI – XVII centuries)

The article, based on the diaries and memoirs of medieval European travelers, describes the educational system in the Safavid state in the 16th-17th centuries.